หนังสือแบบเรียนหลวง

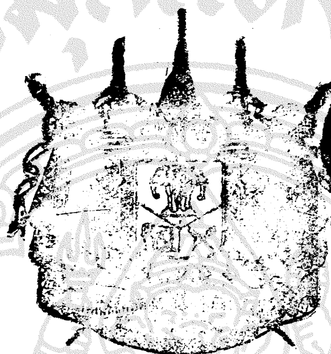

พระราชพงษาวดารสยาม

บริเฉทที่ ๒

ศึกษาพิมพการ

ร. ศ. ๑๑๐

หอสมุดดำรงราชานุภาพ กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
ป.๑๖

หนังสือแบบเรียนหลวง

หอสมุดดำรงราชานุภาพ
กรมศิลปากร

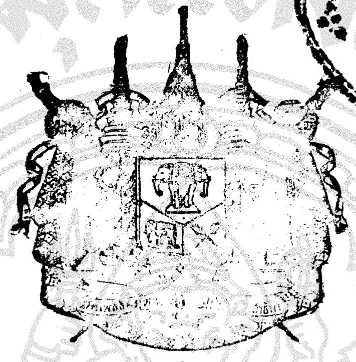

พระราชพงษาวดารสยาม

บริเฉทที่ ๒

ศึกษาพิมพการ

ร.ศ. ๑๑๐

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

พระราชพงษาวดารสยาม บริเฉทที่ ๒

จลาจลสมัย

๑ เมื่อพระนครศรีอยุทธยา เสีย แก่พม่าแล้วครั้งนั้น ก็เกิดการณ์จลาจล ฉนละหม่านทั่ว ไป ในแว่นแคว้น กรุง ทวาราวดี แล หัว เมืองขึ้นน้อยใหญ่ทั้งปวง โดยธรรมดาบ้านเมืองอันหาผู้ปกครองมิได้ ประชาชนก็ระส่ำระสาย ภากันหลบลี้หนีไภยอันตราย ทิ้งถิ่นฐานบ้านเรือน เที่ยวสุ้มส้อนเล็ดลอดไปในที่ต่าง ๆ ได้ ความอดอยากยากแค้นหนัก เข้า ก็เกิดตั้งประชุม คุม กัน เปนพวก ๆ ผู้ ใดที่ มี ฝี มือเข้ม แขงก็ตั้งตัวขึ้นเปนนายชุมนุม ควบคุมพรรคพวกครอบครัว ของตัวเข้าเปนหมู่ เปนเหล่า มีชุมนุม ทั้งใหญ่แลน้อย นับร้อยพวก บางพวกควบคุมกัน ประ สงค์พอ แต่จะตี แย่งชิง ทรัพย์ สิ่งของ แลเสบียงอาหารของพวกอื่นให้ได้ พอประทังความอดอยาก ยากแค้น ไปคราวหนึ่ง ๆ บาง พวก ที่ ตัวนาย มีสติ ปัญญาแลฝีมือ เข้มแขงก็หาอำนาจ คิดอ่านเปนการใหญ่ เที่ยวตี ได้ชุม นุมเล็ก น้อยกวาดเอาทรัพย์ สิ่ง ของเสบียงอาหาร เครื่องสาตราอาวุธ แลผู้คน ครอบครัวมารวบรวมไว้ ในปกครองของตัวมากขึ้นทุกที จนที่ชุมนุมน้อย ๆ ก็หมดลง คง เหลือ แต่ชุมนุมใหญ่ ๆ มีกำลัง

ไพร่พลมากขึ้นด้วยกันต่างก็ตั้งตัวขึ้นเปนเจ้า จนอาณาเขตรสยามครั้งนั้นมีอำนาจความปกครองแยกออกไปเปนหกส่วน

๑ ส่วนหนึ่งเจ้าตาก คือพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพ็ชร ชื่อตัวชื่อสิน เดิมทำราชการอยู่แต่ครั้งกรุงทวาราวดีได้เปนที่พระยาตาก แล้วได้เลื่อนขึ้นเปนพระยาวชิรปราการ ผู้สำเร็จราชการเมืองกำแพงเพ็ชร แต่เมื่อลงมารับตราตั้งตำแหน่งแล้ว ยังมิทันที่จะได้กลับขึ้นไปครองเมือง ก็พอพม่าข้าศึกมาตีพระนคร พระยาวชิรปราการจึ่งยังค้างอยู่ในกรุงทวาราวดี ครั้นเมื่อจวนจะเสียกรุง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้พระยาวชิรปราการ กับพระยาเพ็ชรบุรี แลหลวงสุรเสนี ยกทัพเรือออกไปตั้งคอยสกัดรบพม่าอยู่ณตำบลวัดใหญ่ ครั้นพม่ายกทัพเรือมาทางนั้น พระยาเพ็ชบุรีจึ่งยกออกรบกับพม่าในกลางทุ่ง พระยาวชิรปราการกับหลวงสุรเสนีหายกหนุนไปไม่ พระยาเพ็ชรบุรีเสียทีตายในที่รบ พระยาวชิรปราการ กับหลวงสุรเสนีก็ไม่กลับเข้ากรุง ยกกองทัพไปตั้งพักรวบรวมรี้พลเสบียงอาหารอยู่ณวัดพิไชย ครั้นรู้ว่ากรุงเสียแก่พม่า ก็ยกกองทัพออกตีฝ่ากองทัพพม่าไปทางบ้านเข้าเม่า บ้านสามบัณฑิตย เที่ยวตีกวาดเอาเสบียงอาหาร ไพร่พลตามบ้านเล็กเมืองน้อยเปนระยะทางตลอดออกไปตามทางทะเลตวันออก จนถึงเมืองจันทบุรี ตีเอาเมืองได้ พระยาวชิรปราการก็ตั้งตัวขึ้น

NATIONAL LIBRARY

เปนเจ้าในเมืองจันทบูรีเรียกว่าเจ้าตาก มีหัวเมืองในแขวงทะเลตวันออกทั้งสิ้นเปนเมืองขึ้น เปนชุมนุมใหญ่ฝ่ายทะเลตวันออก ชุมนุมหนึ่ง ฯะ

๏ ส่วนหนึ่ง เจ้าพระพิศณุโลกย คือพระยาพิศณุโลกย ชื่อตัวชื่อเรือง ได้เปนผู้ครองเมืองนั้นมาแต่ครั้งกรุงทวาราวดี ครั้นเมื่อเสียพระนครแก่ข้าศึกพม่าแล้ว พระยาพิศณุโลกย์ก็ไม่อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่ผู้ใด ตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าในเมืองพระพิศณุโลกย์บ้าง เรียกว่า เจ้าพระพิศณุโลกย์มีอาณาเขตรประเทศฝ่ายเหนือ ตั้งแต่เมืองพระพิศณุโลกย์ลงมาจนถึงเมืองนครสวรรค์ แลแควปากน้ำโพ หัวเมืองที่อยู่ในระหว่างนั้นต้องขึ้นอยู่ในปกครองของเจ้าพระพิศณุโลกย์ทั้งสิ้น เมืองพระพิศณุโลกย์ก็เปนชุมนุมใหญ่ ฝ่ายเหนือชุมนุมหนึ่ง ฯะ

๏ ส่วนหนึ่ง เจ้าพระฝาง คือ พระสังฆราชา ชื่อตัวชื่อเรือนเดิมบวชเปนภิกษุลงมาเล่าเรียนพระไตรปิฎกอยู่ณกรุง แล้วได้เปนที่พระราชาคณ์ชื่อพระพากุลเถร อยู่ณวัดศรีอโยทธยา ภายหลังโปรดให้เลื่อนเปนที่พระสังฆราชา กลับขึ้นไปอยู่ณะวัดในเมืองสวางคบูรี มีผู้คนนับถือมาก ครั้นพระนครเสียแก่พม่าปัจจามิตรแล้ว พระสังฆราชาก็คิดกำเริบเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก ตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าทั้งบรรพชิตเพศนั้น แต่แปลงผ้านุ่งห่มเปนสีแดงสิ้น ตั้งพวกเหล่าบรรพชิตขึ้นเปนแม่ทัพนายกอง เหมือนกับตำแหน่งในกองทัพฝ่ายฆราวาศ คนทั้งปวงเรียก

ว่าเจ้าพระฝาง ตั้งอยู่ในเมืองสวางคบุรี คุมกองทัพเที่ยวตีบ้านเล็กเมืองน้อยที่ใกล้เคียง จนมีอาณาเขตรประเทศฝ่ายเหนือตั้งแต่ต่อแดนเมืองพระพิศณุโลกย์ขึ้นไปจนเมืองน้ำปาด กระทั่งจดแดนลาวแลแควปากน้ำพิง บรรดาหัวเมืองที่อยู่ในระหว่างนั้นเข้าอยู่ในอำนาจความปกครองของเจ้าพระฝางทั้งสิ้น เปนชุมนุมใหญ่ฝ่ายเหนือขึ้นไปอีกชุมนุมหนึ่ง ฯ

๑ ส่วนหนึ่ง เจ้านคร คือพระปลัดเมืองนครศรีธรรมราช เดิมเปนที่หลวงนายสิทธิ อยู่ในกรุงทวาราวดี แล้วได้ไปเปนพระปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ภายหลังพระยานครศรีธรรมราชเปนโทษ ต้องถูกถอดเสียจากที่เจ้าเมือง แต่ยังหาได้ตั้งใครเปนเจ้าเมืองไม่ พระปลัดได้ว่าราชการเมืองแทนอยู่ ครั้นพระนครเสียแก่พม่าแล้ว พระปลัดจึงตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าในเมืองนครศรีธรรมราช เรียกว่าเจ้านคร มีอาณาเขตรประเทศปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตก ภายนอกจดแดนเมืองแขก ภายในถึงเมืองชุมพร เมืองปทิวหัวเมืองในระหว่างนั้น อยู่ในอำนาจสิทธิขาดของเจ้านครทั้งสิ้น เปนชุมนุมใหญ่อยู่ฝ่ายทเลตวันตก ชุมนุมหนึ่ง ฯ

๑ ส่วนหนึ่ง เจ้าพิมาย คือกรมหมื่นเทพพิพิธ เปนพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ทรงสงสัยว่าเปนขบถแต่หาได้สำเร็จโทษไม่ เพราะว่าขณะนั้นท่านทรงผนวชอยู่ แลการครั้งนั้นก็ไม่ได้

ชำระ ให้เห็นเท็จแลจริง เปนแต่ความ สงไสย จึ่งได้
ฝากนายกำปั่น พ่อค้าอังกฤษ ไปปล่อยเสียที่เมือง ลังกา ครั้น
ภายหลังโดยสาร เรือกำปั่น พ่อค้า เมืองเทศกลับเข้ามา ถึงเมืองมฤท ได้
ทั้งยังทรงผนวชอยู่ สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ทรง
ทราบ จึ่งโปรดให้รับไว้ ณเมืองตนาวศรี แต่งข้าหลวง ไปกำ
กับอยู่ ด้วย ครั้น เมื่อพม่ายกมาตีเมืองมฤทเมืองตนาว ศรี
แตก กรมหมื่น เทพ พิพิตรก็มาอยู่เมืองปราจิณ ภายหลัง พม่า
ยกไปตีเมืองปราจิณแตกอีก กรมหมื่น เทพ พิพิตรหนีขึ้นไปอยู่
เมืองนครราชสีมา ตั้งอยู่ณตำบลด่านโคกพระยา ครั้น เห็นบ้าน
เมืองคงจะไม่พ้นเปนจลาจลด้วยพม่าข้าศึก จึงลาผนวชออกตั้ง
คิดอ่าน ควบคุมประชุมพลเข้าไว้ ฝ่ายพระยานครราชสี มาทราบ
ว่ากรม หมื่นเทพ พิพิตร ไปอาไศรย อยู่ที่ด่านโคกพระยา จึ่งคิด
อ่านจะจับกรมหมื่นเทพพิพิตร ส่งเข้ามาในกรุง ความทราบถึง
กรมหมื่นเทพพิพิตร ๆ จึ่งยกพลทหารเข้าไปซุ่มอยู่ในเมืองพอพระยา
นครราชสีมา ออกมา พวกพลก็ กรูกันเข้า ล้อมจับพระยานครราช
สีมาได้ให้ ฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิตรก็เข้าตั้งอยู่ ในเมือง
ฝ่าย หลวงแพ่งผู้น้องพระยานครราชสีมาหนีได้ ไปชักชวน พระพิมาย
ผู้ครองเมืองพิมาย (ซึ่งเปนเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา)
ยกกองทัพมาล้อม เมืองนครราชสีมาเข้าไว้ กรมหมื่นเทพพิพิตร
ให้ไพร่พลขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทิล ต่อรบอยู่ ประมาณห้าวัน
ทัพพิมายก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัวกรมหมื่นเทพพิพิตร หลวง

แพ่งจะให้ประหารชีวิตรเสีย แต่พระพิมายนั้น นับถือว่าเปน ราชตระกูลจึ่งทัดทานไว้ แลขอรับไปไว้ เมืองพิ มายด้วย ครั้น เมื่อ กรุง ทวาราวดี เสียแก่พม่าแล้ว พระพิ มาย เห็นว่า จะไม่มีพระวงษานุวงษ์ สืบกระษัตริย์ ต่อไป จึ่งยก กรมหมื่นเทพพิ พิตรขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินในเมืองพิมาย เรียกกันว่า เจ้าพิมาย ๆ ตั้งพระพิมายเปนเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ผู้สำเร็จราช การ แล้ว คิดอ่าน จับหลวง แพ่งฆ่า เสียได้ เจ้าพิมาย ก็ ตั้งบุตร เจ้าพระยา ศรีสุริยวงษ์ ให้ผู้พี่เปนพระยา มหามนตรี ผู้น้องเปน พระยาวร วงษาธิราช ให้ อยู่รักษาเมืองนคร ราช สีมา ฝ่ายพระ วงษานุวงษ์ แลข้าราชการ ที่แตกฉานซ่านเซ็น ไปจากกรุงทวาราวดี ทราบว่ากรมหมื่น เทพพิ พิตร ไปตั้งตัว ขึ้นเปนเจ้าแผ่นดิน ณเมือง พิมาย ก็พากันสมัคเข้าไปอยู่ด้วย เปนอันมากกว่าที่ชุมนุมอื่น เพราะนิยม ยินดี ว่าเปนราชตระกูล เจ้าพิมาย ก็รับรองชุบเลี้ยงไว้ เจ้าพิมายมีอำ นาจ สิทธิขาด ในประเทศเขตร แขวงหัวเมืองตวันออก ฝ่าย ดอน ภายนอก ไปจนจดแดน กรุง ศรี สัตนาคนหุต แลแดนกรุงกำพุชประเทศ ฝ่าย ใต้ ลงมาจนถึงเมืองสระบุรี ตลอดลำน้ำแควป่า สัก หัวเมือง ที่ อยู่ใน เขตรแขวง เหล่านั้น ขึ้นอยู่ในความ คุ้มครอง ของเจ้าพิ มายทั้ง สิ้น เปนชุมนุมใหญ่ ในประเทศตวันออกฝ่ายดอน ชุมนุม หนึ่ง

ฯะ

NATIONAL LIBRARY

๏ ส่วนหนึ่ง พระนายกอง คือ สุกี้ พม่า ซึ่งแม่ ทัพ ตั้ง ไว้ สำหรับ กวาด ต้อน พระ วงษา นุวงษ์ แล อา ณา ประชา ราษ ฎร ส่ง ไป เมืองพม่าอีกนั้น ตั้งอยู่ณค่าย โพสามต้น ตัวสุกี้ นายค่าย ใหญ่นั้น เรียกกัน ว่าพระนายกอง บรรดาผู้คนที่ อยู่ ในเขตรพระนคร พระนายกอง กวาดอพยพ เข้ารวบรวม ไว้ ใน ค่าย เปนอันมาก พระวงษา นุวงษ์ แลข้าราชการ ครั้ง กรุง ทวาราว ดี ตกไปอยู่ ในค่าย นั้นก็ มี พระนาย กอง มีอำนาจตั้งกวาดต้อน ผู้คน ครอบครัว เปนชุมนุมใหญ่ ใน จังหวัด พระนครทวาราวดี ชุมนุม หนึ่ง ฯะ

๏ ในสมัย จลาจล ครั้งนั้น พระนายกอง ก็หามีอำนาจ สามารถ ที่จะปราบปรามตาม ชุมนุม ใหญ่น้อย ให้ เรียบร้อย ราบคาบ ตลอดไปได้ ไม่ รวบรวม ไว้ได้ ก็แต่พวกที่แตกฉาน ซ่านเซ็น กระจัด พรัดพรายเข้ามา พระนายกอง ให้ไพร่ พล เที่ยวค้นหา สมเด็จ พระเจ้า แผ่นดิน ทุกถิ่น ทุก ตำบล ไปพบ ที่สุมทุม ไม้ ใกล้บ้านจิก เห็นพระองค์ ทรง ทนทุกขเวทนา อยู่ ด้วย มิได้เสวยพระกระยาหาร มาถึงสิบเอ็ดสิบสอง วันแล้ว พวก พลทหาร ช่วยกัน เชิญพระองค์ลงเรือรับ ขึ้นไป ณค่าย โพสามต้น พอ ถึงก็ เสด็จสวรรคคตในขณะนั้น พระ นายกอง จึ่งให้ ต่อหีบ ทรงพระศพ ไปฝังไว้ ณโคกพระ เมรุ ซึ่งเปนที่ สำหรับถวาย พระ เพลิง ในพระนคร แล้วก็ ให้ ไพร่พล ออกลาดตระเวนค้นหา กวาดต้อน ครอบครัว ผู้คน ต่อไป อีก ฯะ

๏ ฝ่ายเจ้าตากซึ่งตั้งอยู่ ณเมืองจันทบุรี มีกำลังรี้พล เสบียงอาหาร เครื่องสาตรา วุธ มากพรักพร้อม ทั้งเกลี้ยกล่อม ได้ขุน นาง ข้าราชการ แต่ครั้ง กรุงทวาราวดี ที่มีฝีมือ แลสติ บัญญา ไป ไว้เปนกำลังหลายคน มีนายสุดจินดา มหาดเล็ก ซึ่งเปน น้องหลวง ยุกตระบัตรเมืองราชบุรี นั้นเปนต้น ด้วยเมื่อครั้งกรุง ทวาราวดี ยังบริบูรณอยู่นั้น ท่านทั้งสอง ได้ชอบพอ คุ้นเคยกับเจ้าตากมาช้านาน ครั้นกรุงเสีย แก่ข้าศึก ต่างก็ พรัดพราก จากกันไป นายสุดจินดา นั้นค้างอยู่ ในกรุง แล้วภาย หลัง จึ่งหนีพม่า ออกมาหา หลวง ยุกตระ บัตร ผู้พี่ ที่เมือง ราชบุรี ได้ ขณะนั้น เจ้าตาก ก็ พึ่ง ได้ ยก ไปตั้งพักอยู่ ที่เมือง ชลบุรี ยังไม่มีกำลัง แลอำนาจมาก มารดาของ เจ้าตาก พลัดกัน ตกไป อยู่ ที่ บ้าน แหลม แขวงเมือง เพ็ชรบุรี หลวง ยุกตระบัตร ได้ทราบ ความ ว่า เจ้าตาก ตั้งตัว ได้ อยู่ ที่เมือง ชลบุรี จึ่งให้นายสุด จินดา ผู้น้อง ไปรับ มารดา เจ้า ตากที่ แขวง เมือง เพ็ชร บุรี ภาไป ส่งให้ถึง เจ้า ตาก แลฝาก ดาบ คร่ำทอง กับ แหวน เพ็ชร วง ๑ แหวน บุศราคำ วง ๑ ไป ให้เจ้า ตากด้วย นายสุด จินดา รับดาบ กับ แหวน แล้ว ไปรับ มารดา เจ้าตากภา ไปถึง เมืองชลบุรี พอเจ้าตาก ยก ไปเมืองจันทบุรีเสียแล้ว นายสุด จินดา ก็ภา มารดา เจ้า ตากตามลงไป ส่งถึง เมืองจันทบุรี เจ้าตากก็ มีความยินดี ยิ่ง นัก จึ่ง เกลี้ยกล่อมชักชวน นายสุด จินดา ไว้ นายสุด

จินดาก็อยู่ด้วยเจ้าตากแต่นั้นมา เจ้าตากจึงตั้งนายสุดจินดาเปนที่พระมหามนตรี ครั้งนั้นเมื่อเจ้าตากได้กำลังมากขึ้น เห็นพอจะปราบปรามการจลาจลให้เรียบร้อยราบคาบได้ จึงให้ต่อเรือรบขึ้นเปนอันมาก แล้วตระเตรียมกองทัพพร้อมเสร็จ ก็ยกกองทัพเรือเข้ามาทางปากน้ำเมืองสมุทปราการ ถึงเมืองธนบุรี ฝ่ายผู้รักษาเมืองธนบุรีที่พม่าตั้งไว้นั้นคุมพลพม่าออกสู้รบ ทัพไทยตีทัพพม่าแตกตัวนายกองตายในกลางศึก ไพร่พลเหลือจากตายแตกหนีขึ้นไปแจ้งความแก่พระนายกองณค่ายโพสามต้น พระนายกองจึงให้ม่องญายกทัพเรือมาตั้งรับทัพเนียด เจ้าตากก็รีบยกกองทัพขึ้นไป ครั้นม่องญาเห็นทัพไทยยกขึ้นไปมากก็ไม่อยู่สู้รบ ล่าทัพกลับไปณค่ายโพสามต้น เจ้าตากยกตามไปถึงค่ายโพสามต้น ให้พลทหารเข้าตีค่ายด้านตวันออกตวันตกแตกทั้งสิ้น ตัวพระนายกองก็ตายในที่รบ แต่ม่องญานั้นภาพรรคพวกของตัวลอบหนีไปอยู่ด้วยพระยาวรวงษาธิราชณเมืองนครราชสีมา บรรดาพระวงษานุวงษ์แลข้าราชการครั้งกรุงเก่าที่ตกอยู่ณค่ายนั้นบ้าง เจ้าตากก็สั่งให้รวบรวมไว้ แล้วเข้าไปตั้งพลับพลาพักอยู่ในพระนคร ให้ขุดพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งพระนายกองฝังไว้นั้น เชิญมาบรรจุลงพระโกษ ทำเมรุผ้าขาวขึ้น จัดการถวายพระเพลิงโดยสังเขปพอแก่กำลังที่จะทำได้เสร็จแล้ว เจ้าตากจึงขึ้นทรงช้างไปเที่ยวดูในพระราชวัง แลในบริเวณพระนคร เห็นบ้านเมืองชำรุดทรุดโทรมเปนอันมาก คิดจะสถาปนาขึ้นใหม่ให้บริบูรณ์ แล้วจะครอบครองไพร่ฟ้าประชากรสืบกระษัตริย์ต่อไป

อึ้ขึ้นพักอยู่บนพระที่นั่งทรงปืน คืนหนึ่ง แต่ในค่ำวันนั้นผเอินให้เกิดนิมิตรฝันว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ มาขับไล่เสียมิให้อยู่ ครั้นรุ่งเช้าจึงเล่าให้แม่ทัพนายกองทั้งปวงฟัง แล้วว่าเมื่อเจ้าของเดิมท่านยังหวงแหนอยู่แล้ว เราภากันไปสร้างกรุงธนบุรีขึ้นเป่นราชธานีอยู่เถิด จึงให้กวาดต้อนครอบครัวราษฎรแลข้าราชการ โบราณขัตยวงษ์ที่เหลืออยู่ทั้งปวง อพยพยกทัพกลับมายังกรุงธนบุรี ให้สร้างพระราชวังขึ้นฝ่ายฟากตวันตก (คือวังที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนเดี๋ยวนี้) มีตำหนักข้างหน้าข้างในใหญ่น้อยทั้งปวงเสร็จ ในขณะนั้นจุลศักราชได้ ๑๑๓๐ ปี นับแต่พระนครทวาราวดี ศรีอยุทธยาเสียแก่พม่าปัจจามิตรแล้ว ในระหว่างที่หาผู้จะครอบครองแผ่นดินมิได้ ไพร่ฟ้าประชากรร้อนรน เป่นกาลลสมัยมาประมาณได้ปีเศศ

คำถาม

๑ ถามว่า เมื่อพระนครทวาราวดีเสียแก่พม่าข่าศึกแล้ว ประชาชนตั้งชุมนุมกันเป่นพวก ๆ มีชุมนุมใหญ่แบ่งออกไปเป่นกี่ส่วน

๒ ถามว่า แผ่นดินสยามครั้งนั้น แบ่งอำนาจความปกครองออกไปเป่นส่วน ๆ เพราะเหตุใด คือส่วนใดใครเป่นนายชุมนุมบ้าง

๓ ถามว่า เจ้าตากนั้นคือใคร เดิมอยู่ที่ไหนเปนอย่างไร แล้วมาตั้งตัวเปนเจ้าขึ้นที่ไหนในชั้นต้น

๔ ถามว่า เจ้าพระพิศณุโลกย์นั้นคือใครชื่อตัวชื่อใด ตั้งตัวเปนเจ้าขึ้นที่ไหน มีอำนาจคุ้มครองอาณาเขตรได้เพียงใด

๕ ถามว่า เจ้าพระฝางนั้นคือใครชื่อตัวชื่อใด ประพฤติการอย่างใด ตั้งตัวเปนเจ้าขึ้นที่ไหน มีอำนาจสิทธิ์ขาดเพียงประเทศใด

๖ ถามว่า เจ้านครนั้นคือใคร เดิมเปนอย่างไร ตั้งตัวเปนเจ้าขึ้นที่ประเทศไหน มีอาณาเขตรอยู่ในอำนาจสิทธิ์ขาดเพียงใด

๗ ถามว่า เจ้าพิมายนั้นคือผู้ใด มีเรื่องราวยืดยาวมาแต่เดิมเปนอย่างไร แล้วตั้งตัวเปนเจ้าขึ้นได้ด้วยเหตุใดที่ไหน มีอำนาจสิทธิ์ขาดเพียงใด

๘ ถามว่า พระนายกองนั้นคือใคร ตั้งอยู่ที่ไหน ทำไมจึงตั้งอยู่ มีอำนาจสิทธขาดได้เพียงไหน

๙ ถามว่า ใครให้ไปค้นหาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แล้วไปภบที่ตำบลใด เปนอย่างไร แล้วทำประการใดต่อไป

๑๐ ถามว่า ผู้ใดให้ใครพามารดาเจ้าตากไปส่งเจ้าตาก ใครฝากของสิ่งใดไปให้เจ้าตากบ้าง

๑๑ ถามว่า เจ้าตากยกทัพจากเมืองจันทบุรีแล้วไปไหน ได้รบ

กับใครบ้าง

๑๒ ถามว่า ใครไปรบกับพระนายกอง ตัวพระนายกองไปเสียไหน ผู้คนในค่ายพระนายกองใครเปนอย่างไรบ้าง

๑๓ ถามว่า เจ้าตากเข้าไปในกรุงทวาราวดี ได้ทำการสิ่งใดบ้าง แล้วไปพักอยู่ที่ไหน

๑๔ ถามว่า แล้วเจ้าตากอพยพครอบครัวยกทัพกลับมาสร้างวังอยู่ที่ไหน ศักราชเท่าใด ทำไมจึงไม่ก่อสร้างกรุงทวาราวดีให้ดีขึ้น

๑๕ ถามว่า ในระหว่างเมื่อเปนกาลจลาจลในแผ่นดิน ไม่มีผู้จะครอบครองไพร่ฟ้าประชากรนั้นนานประมาณได้เท่าใด

พระนครธนบุรี

พระปรมราชวงษ์ตาก

๏ **แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔** (ขุนหลวงตาก) ตอนที่ ๑

๑ **ขณะนั้นแม่ทัพนายกองทั้งปวงพร้อมกัน** กราบทูลอัญเชิญเจ้าตากขึ้นเสวยราชสมบัติณกรุงธนบุรี ในปีจุลศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ กรุงธนบุรีก็เปนพระนครราชธานีขึ้นในประเทศสยามครั้งหนึ่ง ขณะนั้นจึงทรงตั้งข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนขึ้นเปนลำดับถานานุศักดิ์ ผู้ใหญ่ผู้น้อยเต็มตามตำแหน่ง แลโปรดให้พระ

มหามนตรี ออกไปรับหลวงยุกตระบัตเมืองราชบุรีผู้พี่ เข้ามาทำราชการด้วย ทรงตั้งให้เป็นที่พระราชวรินทร์เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา

๏ ขณะนั้นอาณาประชาราษฎรยังแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ไม่เป็นภูมิลำเนา ด้วยอดอาหารการกิน แลรบราฆ่าฟันกันยังไม่สงบ ไม่เป็นวันจะทำไร่นาหากินแต่สักสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ก็เกิดโจรเที่ยวฉกชิงวิ่งราวปล้นสดมกันมิได้ขาด ฝ่ายนายชุมนุมใหญ่ ๆ ที่ตั้งอยู่ตามหัวเมืองทั้งปวง ก็ยังตั้งแขงขันสู้รบกันอยู่เสมอ บรรดาหัวเมืองเอกโททั้งปวง ที่พม่าตีได้แล้วตั้งเจ้าเมืองอยู่รักษาบ้าง แลที่พม่ามิได้ตีนั้นมีผู้รักษาเมืองเก่าอยู่รักษาบ้าง ต่างก็ยังตั้งแขงเมืองอยู่ไม่อ่อนน้อมยอมเข้าสวามิภักดิ์แทบทั้งสิ้น สมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระดำริห์จะจัดการพระนครให้เรียบร้อยราบคาบ จึงโปรดตั้งเจ้าเมืองกรมการให้ออกไปอยู่รักษาหัวเมืองตามเขตรแขวงที่ใกล้ ๆ กรุงธนบุรีนั้นก่อน ให้ป่าวร้องเกลี้ยกล่อมราษฎรที่กระจัดพรัดพรายให้กลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาดังแต่ก่อน ผู้ที่อดหยากก็พระราชทานเข้าปลาอาหารให้เลี้ยงชีวิตร แลทรงบริจาคแจกทานต่าง ๆ เกลี้ยกล่อมประชาชนทั้งปวง ให้มาตั้งเป็นภูมิลำเนาในพระราชอาณาเขตรของพระองค์ ผู้ประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายก็ปราบปรามด้วยพระราชานุภาพ จนโจรผู้ร้ายที่เบียดเบียนแย่งชิงกันก็ค่อยสงบเบาบางลง ราษฎรได้ทำไร่นาหากิน พ่อค้าวานิชก็ไปมาค้าขายเป็นศุข เข้าปลาเสบียงอาหารก็ค่อยบริบูรณ์ขึ้นทุกที แล้วจ่ายพระราชทรัพย์ออกจ้างข้าราชการทั้งปวง ให้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลง

พระอาราม ในจังหวัดกรุงธนบุรีที่ชำรุดทรุดโทรมนั้นให้บริบูรณ์ขึ้น ให้เที่ยวสืบหาพระสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวงมาประชุมณวัดบางว้าใหญ่ เลือกคัดพระภิกษุสงฆ์ผู้รอบรู้อัตถธรรมดี ตั้งขึ้นเปนพระราชาคณะถานานุกรม เปนลำดับตามสมควรแก่ตำแหน่งในสมณถานันดรศักดิ์ ให้ควบคุมประชุมพระสงฆ์ สามเณรเล่าเรียนพระไตรบิฎก และศึกษาข้อสัมมาปฏิบัติอยู่ณพระอารามเหล่านั้น ทรงถวายจตุปัจจัยเกื้อกูลแกพระสงฆ์สามเณรเนืองนิจ ตั้งแต่นั้นมาการพระนครทั้งฝ่ายพุทธจักรอาณาจักรก็ค่อยเจริญเรียบร้อยขึ้น ในปีนั้นพระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้เมงกี่มารหญ่าเจ้าเมืองทวาย ยกกองทัพเข้ามาดูว่า ฝ่ายกรุงสยามจะราบคาบอยู่ฤๅจะตั้งตัวกำเริบขึ้นประการใดบ้าง เจ้าเมืองทวายก็ยกพลทวายมาสองหมื่นเข้าทางไทรโยก แล้วลงเรือรบยกมาค่ายตอกระออมเลยมาล้อมค่ายจีนบางกุ้งเข้าไว้ ก็ยจะเสียอยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบจึงโปรดให้พระมหามนตรีเปนทัพน่า พระองค์เสด็จเปนทัพหลวงยกไป พอพระมหามนตรีทัพน่ายกไปถึง ก็เข้าตีทัพทวายแตกฉานไปในเวลาเดียว ครั้นทัพไทยได้ไชยชำนะแล้วก็เสด็จยกทัพกลับยังกรุงธนบุรี แลทรงพระดำริห์ว่าการในพระนครก็เรียบร้อยราบคาบเปนปรกติแล้ว แต่หัวเมืองทั้งปวงยังกระด้างกระเดื่องอยู่โดยมาก จึงเสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมา (ซึ่งอยู่ในปกครองของชุมนุมเจ้าพิมาย) ในปีนั้นอีกครั้งหนึ่ง ฝ่ายเจ้าพิมายทราบข่าวศึก จึงให้พระยาวรวงษาธิราชยกกองทัพลงมาตั้งรับณด่านขุนทดทางหนึ่ง ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ๑ พระยา

มหามนตรี ๑ ม่องญา ๑ ยกกองทัพลงมาตั้งรับณด่านช่อหอทางหนึ่ง ทัพกรุงไปถึงจึ่งตรัสให้ พระราชวรินทร์ พระมหามนตรี ยกกองทัพขึ้นไปตีทัพพระยาวรวงษาธิราชณด่านจุหอแตก ตัวพระยาวรวงษาธิราชหนีไปเมืองเสียมราฐ พระราชวรินทร์ พระมหามนตรี ก็ยกทัพเลยไปตีเมืองเสียมราฐได้ด้วย แต่พระยาวรวงษาธิราชนั้นหนีสูญไปหาได้ตัวไม่ ฝ่ายทัพหลวงก็ยกเข้าตีทัพทางด่านจ่อหอแตก ได้เมืองนครราชสีมา จับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ พระยามหามนตรี ม่องญา ได้ทั้ง ๓ คน ให้ประหารชีวิตรเสีย ครั้นได้เมืองนครราชสีมาแล้ว เจ้าพิมายรู้ก็เสียใจจึ่งอพยพครอบครัวหนีจากเมืองพิมาย ขุนชะนะขุนนางในเมืองนครราชสีมาตามไปจับเจ้าพิมายมาถวายได้ จึ่งโปรดตั้งขุนชะนะขึ้นเปนพระยากำแหงสงคราม ให้ครองเมืองนครราชสีมา แล้วก็เสด็จยกทัพกลับยังกรุงธนบุรี แต่ตัวเจ้าพิมายนั้นเอาลงมาถึงกรุงธนบุรีแล้วก็ให้สำเร็จโทษเสีย จึ่งโปรดเลื่อนพระราชวรินทร์ขึ้นเปนพระยาอไภยรณฤทธิ์จางวางพระตำรวจฝ่ายขวา เลื่อนพระมหามนตรี ขึ้นเปนพระยาอนุชิตราชา จางวางพระตำรวจฝ่ายซ้าย แลพระราชทานบำเหน็ดรางวัลแก่แม่ทัพนายกองทั้งปวงโดยสมควรแก่ความชอบทั่วกัน

๓ ครั้งนั้นข้างชุมนุมเจ้าพระพิศณุโลกย์ ฝ่ายเหนือ ตัวเจ้าพระพิศณุโลกย์ (เรือง) ตาย น้อง

ชาย (เดิมเปนที่พระอินอากร) ตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าพระพิศณุโลกย์ ครอบครองเปนเจ้าของชุมนุมนั้นต่อไป แต่เจ้าพระพิศณุโลกย์ใหม่นั้นสติปัญญาแลฝีมืออ่อนแอ เจ้าพระฝางรู้ก็มาตีเมือง พระพิศณุโลกย์ได้ ฆ่าเจ้าพระพิศณุโลกย์เสีย เจ้าพระฝางก็แผ่อำนาจครอบคลุมเอาอาณาเขตรหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าอยู่ในอำนาจของตัวได้ทั้งสิ้น เปนชุมนุมใหญ่ฝ่ายเหนืออยู่แต่ชุมนุมเดียว

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๓๑ ฝ่ายข้างกรุงธนบุรี ทรงตั้งพระพันปีหลวงขึ้นเปนกรมพระเทพามาตุ ตั้งพระมเหษีเดิม (ซึ่งเรียกว่าเจ้าส่อนหอกลาง) ขึ้นเปนกรมหลวงบาทบริจาริกา แลพระองค์มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ทรงนามพระองค์เจ้าจุ้ย มีพระเจ้าหลานเธอ ๕ พระองค์ ตั้งเปนเจ้าราชนิกูล ทรงนามเจ้านราสุริยวงษ์ ๑ เจ้ารามลักษณ์ ๑ เจ้าประทุมไพจิตร ๑ เจ้าแสง ๑ เจ้าบุญจันทร์ ๑

อนึ่งในกัมพุชประเทศ แต่เมื่อครั้งพระมหานครฝ่ายสยาม ยังตั้งบริบูรณ์อยู่ณกรุงทวาราวดี เจ้าแผ่นดินเขมรก็ยังอ่อนน้อมยอมขึ้นแก่ไทยอยู่ ครั้นมาเมื่อตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเปนพระมหานครครั้งนั้น ฝ่ายประเทศเขมรนักองโนนได้ครองแผ่นดินเขมรตั้งอยู่ณเมืองบรรทายเพ็ชร์ เปนเมืองหลวง มีนามว่านักองพระรามาธิบดี ฝ่ายนักองตนเปนวงษ์วานในตระกูลอันเดียวกันกับนักองพระรามาธิบดี ไปขอกองทัพยวนมาตีปล้นเอา

เมืองบรรทายเพ็ชร์ได้ นักองพระรามาธิบดีแพ้ หนีเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุง นักองตน ก็ขึ้น ครองเมืองบรรทายเพ็ชร์ มีนามว่านักองพระ อุไทย์ ราชาธิราช แล้วก็ไปฝากไผ่อยู่แต่ฝ่ายยวน ส่วนข้างกรุงสยามนั้น หามา อ่อน น้อมไม่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้มีศุภอักษรไปต่อว่า ๆ ให้ อ่อนน้อม ยอม มาขึ้นแก่ไทยเหมือนแต่ก่อน นักองพระอุไทย์ ราชาตอบมาว่า เชื้อพระวงษ์กระษัตริย์แต่ก่อน มิได้ครองราชสมบัติจึงไม่ ยอมเปนเมืองขึ้น สมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระพิโรธ จึงโปรดให้พระยาอไภยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตราชา ยก กองทัพไปทางเมืองนครราชสิมา ทัพหนึ่ง ให้พระยาโกษา (ล่าย) ยกกองทัพไปทางเมืองปราจิณ ทัพหนึ่ง ไปตีเมืองบรรทายเพ็ชร์ คืนให้ นักองพระรา มาธิบดี แล้วทรงพระดำริห์จะปราบเสี้ยนศึกสัตรู ฝ่าย ทเลตวันตกเสียให้ ราบคาบ จึงดำรัสให้ พระยาจักรี (แขก) พระยายมราช พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพ็ชร์บุรี ยกกองทัพห้าพันไปตีชุมนุมเจ้านครเมืองนครศรีธรรมราชอีกทางหนึ่ง แม่ทัพนายกองทั้งปวงต่างก็ยกกอง ทัพไป ครั้นภายหลังทรงเห็นว่ากอง ทัพที่ยกไปตีเจ้านครนั้นอ่อนแออยู่ จึงเสด็จยกทัพหลวงหนุนไป กองทัพไทย ยกเข้าตีกองทัพอุปราชที่เจ้านครให้ออกมาตั้งรับอยู่นอกเมืองนั้น แตก เจ้านครก็ตกใจกลัว พาครอบครัวหนีออกจากเมือง ไปอยู่เมือง ตานี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จเข้าเมือง นครศรี ธรรมราช ตรัสให้ พระยาจักรี พระยาพิไชยราชา ยกกองทัพเรือทัพบก ไปติด ตามเจ้านคร

พระยาตานีเกรงพระเดชานุภาพ ก็จับ เจ้านครแลพรรคพวกครอบครัวส่งมาถวายแต่โดยดี ขณะนั้นโปรดให้ต่อเรือรบขึ้นที่นั่นร้อยลำเศศ แลพระราชทานพระราชทรัพย์ ให้ข้าราชการ ทั้งปวงทำการสถาปนาซ่อมแปลงวัดที่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นหลาย วัด ครั้นจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้ว ก็เสด็จยกกองทัพกลับยังกรุงธนบุรี แลให้เชิญพระคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราช มาจานจำลองไว้ที่กรุงด้วยทั้งจบ ครั้นแล้วจึงเชิญต้นฉบับออกไปส่งเสียอย่างเดิม แลตัวเจ้านครกับครอบครัวนั้น เมื่อเลิกทัพกลับมาก็คุมเข้ามายังกรุงธนบุรีด้วย แลทรงเห็นว่าเจ้านครมิได้มีความผิดต่อพระองค์ ซึ่งได้รบพุ่งกันก็เพราะต่างคนก็ถือว่าตัวเปนใหญ่ จะลงเอาว่าเจ้านครเปนขบถนั้นไม่ได้ จึงโปรดพระราชทานให้พ้นโทษ ให้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาอยู่เปนข้าราชการในกรุงต่อไป

๏ ฝ่ายราชการทัพทางเมืองเขมร ทัพพระยาโกษาที่ยกไปทางเมืองปราจิณเข้าตีเมืองบัตบองได้แล้วก็ตั้งอยู่ที่นั้น ทัพพระยาอไภยรณฤทธิ์พระยาอนุชิตราชายกไปทางเมืองนครราชสีมา เข้าตีเมืองเสียมราฐได้ นักองพระอุไทยราชารู้ จึงยกทัพเรือมาทางทเลสาบ จะมาตีเอาเมืองเสียมราฐคืน พระยาอไภยรณฤทธิ์พระยาอนุชิตราชาก็ยกทัพเรือลงรับ ทัพเขมรในทเลสาบ ได้รบกันอยู่หลายเพลายังไม่แพ้ชะนะกัน ภอได้ข่าวฦๅออกไปทางเมืองเสียมราฐว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพหลวงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช

เสด็จ สวรรคตเสียแล้ว พระยาทั้ง ๒ ก็ตกใจ เกรงว่าในกรุงจะเกิด จลาจลขึ้นรึก จึงเลิกทัพกลับมา แต่ยังระแวงอยู่ว่าความจะไม่แน่ พระยาอไภยรณฤทธิ์ จึง รอทัพอยู่ที่เมืองนคราชสีมา ให้แต่พระยาอนุชิตราชา เข้ามาฟัง มาถึง เมืองลพบุรีจึง ทราบว่าสมเด็จพระ เจ้ากรุงธนบุรีหาได้เสด็จสวรรคตไม่ ก็รอทัพอยู่ที่นั้น

๏ ฝ่ายพระยาโกษารู้ว่า ทัพทางเมืองเสียมราฐเลิกถอยมา จึงล่าทัพกลับมา เมืองปราจิณบ้าง แล้วบอกกล่าวโทษแม่ทัพทางเมืองเสียมราฐ เข้ามากราบทูล ได้ทรงทราบ ก็ทรงพระพิโรธ ให้ไปหาตัวพระยาอนุชิตราชา ลงมาเฝ้า จึงตรัสถามว่า " ใช้ให้ไปการ พระราชสงคราม เมื่อยังมิได้ให้หาทัพกลับ เหตุใดจึงกลับเข้ามา จะเปนขบถฤๅ " พระยาอนุชิตราชา กราบ ทูลว่า " ข่าวฦๅออกไปว่าพระองค์เสด็จสวรรคตเสียที่เมืองนครศรี ธรรมราชแล้ว เกรงว่าข้าศึก สัตรูจะมากระทำย่ำยีกรุงธนบุรี จึงได้รีบ กลับเข้ามา หวังจะรักษาพระนครไว้ นอก จาก พระองค์ แล้ว ซึ่งจะได้ยอมเปนข้าใครอีกหามิได้ " ครั้นได้ ทรงฟังคำพระยาอนุชิตราชากราบทูลก็คลายพระพิโรธ กลับทรงพระโสมนัศ ตรัสสรรเสริญพระยาอนุชิตราชาว่า "เปนคนสัตย์ซื่อสุจริตมั่นคงดี มิได้ยอมเปนข้าใครถึงสองเจ้า " แล้วให้มีตราหากองทัพพระยาอไภยรณฤทธิ์ พระยาโกษากลับพระนคร

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๓๒ ฝ่ายเจ้าพระฝางครั้นตีได้เมือง พระพิศณุโลกย์แล้วก็ยิ่งกำเริบใจขึ้น ให้ไพร่พลเที่ยวรบตีเอาเข้าปลาอาหารตามเขตรแขวงทั้งปวง ล่วงมาจนถึงเมืองอุไทยธานีเมืองไชยนาทบุรี ผู้รัก

ษาเมืองกรมการก็บอกเข้ามา กราบทูลให้ทรงทราบ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระราชดำริห์จะปราบปรามสัตรูฝ่ายเหนือเสียให้ราบคาบ จึงตั้งพระยาอนุชิตราชาขึ้นเปนพระยา ยมราช ให้คุมพลห้าพันยก กองทัพล่วงไปทางตวันออกทัพหนึ่ง ให้พระ ยาพิไชยราชาคุมพลห้าพันยก กองทัพไปทางตวันตกทัพหนึ่ง แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปทางชลมารค ถึงเมืองพระพิศณุโลกย์ ก็ให้กอง ทัพน่ายกเข้าตีเมืองพระพิศณุโลกย์ได้ พอทัพ ยกทั้ง ๒ กองยกไปถึง จึงดำรัสให้ยกเลยขึ้นไปติดเมืองสวางคบุรี เข้า ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ เจ้าพระฝางก็ให้ พลทหารขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทิลป้องกันเมือง แต่ให้คิดคร้นคร้ามแก่ทัพกรุงอยู่แล้ว ขณะนั้นพอผะเอินให้ช้างพังในเมืองสวางคบุรีตกลูกเปนพังเผือกช้างหนึ่ง เจ้าพระฝางรู้เหตุฉนั้นก็ให้คิดสดุ้งใจ เห็นว่าช้างพังเผือกนี้คงจะเปนคู่บุญบาระมีของแม่ทัพ ฝ่ายใต้ที่ยกขึ้นไป ก็ยิ่งเกรงพระเดชานุภาพเปนกำลังจนไม่คิดจะสู้รบ แต่ตั้งรักษาป้องกันเมืองอยู่ ได้สามวัน เจ้าพระ ฝางก็ภาสมัคพรรคพวกของตัวหนีออกจากเมืองในเวลากลางคืน แหกออกจากค่ายล้อมได้ไปข้างทางทิศเหนือ ภาเอานางช้างเผือกนั้นไปด้วย ทัพกรุงก็เข้าเมืองได้ จึงแต่ง กองทัพให้ไปตามจับเจ้าพระฝางกับนางช้างเผือกนั้น แล้วบอกข้อราชการ ลงมายังทัพหลวง ๆ ก็ยกขึ้นไปยังเมืองสวางคบุรี เสด็จประทับแรมณค่ายหาดสูง ฝ่ายกองทัพตามไปจับได้ตัว พระครูคิริมานนท์ ๑ อาจารีย์ทอง ๑ อาจารีย์จันทร์ ๑ อาจารีย์เกิด ๑ (ซึ่งเปนนายทัพของเจ้าพระฝาง) กับ

นางช้างเผือกมาถวาย แต่ตัวเจ้าพระฝางนั้นตามหาได้ไม่ จึงดำรัสให้อลัชชีบรรพชิตทั้ง ๔ รูปที่จับได้นั้นผลัดผ้าคฤหัฐเสีย แล้วจำส่งลงมาจำคุกไว้ณกรุง ฉนึ่งทรงพระราชดำริห์ว่า ในเวลานี้มีเหตุที่เหล่าบรรพชิตพากันประพฤติการเปนพาลทุจริตต่าง ๆ ทำให้เปนมลทินเศร้าหมองแก่พระสาศนา แลบรรดาพระสงฆ์ที่อยู่ในเขตรแขวงฝ่ายเหนือนั้นมีเปนอันมาก จะรู้ว่าพระสงฆ์รูปใดกระทำกรรมลามก แลพระสงฆ์รูปใดจะมีศีลสังวรบริสุทธิ์ดี ควรจะไหว้นบเคารพได้นั้นเปนอันยาก ด้วยยังคลุกคละปะปนกันอยู่ จำจะชำระเลือกคัดเลียให้บริสุทธ ฝ่ายพุทธจักร์ จึงจะถาวรสืบสาศนายุกาลต่อไป จึงให้นิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายเหนือมาประชุมชำระน่าที่นั่ง แม้พระสงฆ์รูปใดไม่รับว่าเข้าเปนพรรคพวกกระทำลามกกรรมด้วยเจ้าพระฝาง ซึ่งต้องด้วยจตุปาราชิกาบัติแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย ก็ให้ลงดำน้ำพิสูตร์ตัว พระสงฆ์รูปใดที่รับว่าเปนพรรคพวกกระทำปาราชิกกับเจ้าพระฝาง ก็ให้ศึกออกทำราชการฝ่ายคฤหัฐ ที่ไม่รับแลต้องดำน้ำพิสูตร์ แม้ชนะแก่นาฬิกา ก็ทรงตั้งให้เปนพระราชาคณะถานา อยู่ณะพระอารามฝ่ายเหนือสืบไป ที่เสมอกับนาฬิกาก็ถวายผ้าไตรยให้บวชใหม่ ที่แพ้แก่นาฬิกาก็ศึกออกลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ แล้วโปรดเลื่อนพระยายมราชขึ้นเปนเจ้าพระยาสุรสีห์ ให้อยู่ครองเมืองพระพิศณุโลกย์ ให้พระยาพิไชยราชาเปนเจ้าพระยาสวรรคโลกย์ อยู่ครองเมืองสวรรคโลกย์ ให้พระยาสีหราชเดโชเปนพระยาพิไชย ครองเมืองพิไชย ให้

พระยาท้ายน้ำเปนพระยาศุโขไทย ครองเมืองศุโขไทย ให้พระยาสุรบดินทรเปนพระยากำแพงเพ็ชร์ ครองเมืองกำแพงเพ็ชร์ ให้พระยาอนุรักษภูธรเปนพระยานครสวรรค์ ครองเมืองนครสวรรค์ แลหัวเมืองเล็กน้อยนอกนั้น ก็โปรดตั้งผู้รักษาเมืองกรมการไว้ทุกเมือง แล้วเลื่อนพระยาอไภยรณฤทธิ์ขึ้นเปนพระยายมราช ให้ว่าที่สมุหนายกด้วย ครั้นจัดราชการฝ่ายเหนือเรียบร้อยราบคาบแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงกลับ รับช้างเผือกลงมาสมโภชที่กรุงธนบุรีด้วย

๏ ครั้นถึงณเดือนสามปลายปี โปม''ยุง่วนพม่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ยกกองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลกย์ เข้าล้อมเมืองไว้ พระยาสวรรคโลกย์มีหนังสือบอกลงมากราบทูล ได้ทรงทราบจึงโปรดให้มีตราขึ้นไปเกณฑ์ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปตีทัพพม่า เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาพิไชย พระยาศุโขไทย ยกกองทัพทั้ง ๓ เมืองไปตีทัพพม่าซึ่งตั้งล้อมเมืองสวรรคโลกย์อยู่นั้นแตกหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่สิ้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริห์ว่า ถ้าเมืองเชียงใหม่ยังเปนของพม่าอยู่ตราบใด พม่าก็คงจะยกกองทัพมารบกวนหัวเมืองฝ่ายเหนือร่ำไป เพราะเปนแดนต่อแดนกันอยู่ ควรจะยกกองทัพไปตีเสียให้แตกจะได้ตัดการศึกฝ่ายเหนือให้เบาลง จึงให้ตรวจเตรียมกองทัพเรือเสด็จยกทัพหลวงไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงเมืองพิไชย มังไชยเจ้าเมืองแพร่ก็พาขุนนางกรมการ ทั้งปวงมาเฝ้าขอขึ้นเปนข้าขอบขัณฑสิมา จึงโปรดตั้งเจ้าเมืองแพร่ขึ้นเปนพระยาศรีสุริยวงษ์ เกณฑ์ไปในกองทัพด้วย แล้วเสด็จยก

ทัพยกขึ้นไปถึงเมืองลำพูญ ตั้งค่ายหลวงอยู่ที่นั้น ให้กองทัพน่ายกเข้าตีค่ายพม่าซึ่งออกมาตั้งค่ายรับนอกเมืองนั้นแตกพ่ายกลับเข้าไป ทัพไทยก็ตั้งค่ายรายล้อมเมืองไว้ แล้วมีรับสั่งให้พลทหารเข้าปล้นหักเอาเมืองก็มิได้ ด้วยชาวเมืองรบสู้ป้องกันเปนสามารถ จึงทรงพระอนุสรคำนึงขึ้นได้ว่า เมืองเชียงใหม่นี้ตั้งแต่ครั้งโบราณมา ถ้ากระษัตริย์พระองค์ใดยกกองทัพมาตีแต่ครั้งเดียวก็มิได้เมือง ต่อยกมาอีกเปนครั้งที่สองจึงได้ ครั้งนี้จะขืนรบหักเอาก็จะหนักแรงรี้พลทหารมาก จำจะเลิกทัพกลับไปก่อนแล้วภายหลังยกมาอีกก็จะได้โดยง่าย จึงเสด็จเลิกทัพกลับพระนคร

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๓๓ ทรงพระดำริห์ว่า พระนครธนบุรียังไม่มีกำแพงซึ่งจะเปนที่มั่นคง ไม่สมควรแก่ราชธานีใหญ่ จึ่งให้เกณฑ์ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวงทำกำแพงพระนคร ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางล้อมรอบ แล้วถมดินเปนเชิงเทินสามด้าน ขุดคลองเปนคูข้างหลังเมือง ไว้สำหรับป้องกันเสี้ยนศึกสัตรู แล้วทรงพระราชดำริห์จะตีเมืองเขมรคืนให้นักองพระรามาธิบดี ดังพระราชประสงค์ครั้งก่อนให้จงได้ จงโปรดตั้งพระยายมราชขึ้นเปนที่เจ้าพระยาจักรี ให้เปนแม่ทัพคุมพลหมื่นหนึ่งยกกองทัพไปทางเมืองปราจีนบุรีก่อน แล้วจึงเสด็จยกทัพหลวงไปทางชลมารค เข้าตีเมืองบรรทายมาศได้ แล้วยกล่วงไปถึงเกาะพนมเพ็ญ ฝ่ายทัพเจ้าพระยาจักรียกเข้าตีเมืองบัตบอง เมืองโพธิสัตว์ เมืองบริบูรณ์ได้ ก็ยก

เข้าตีเมืองบรรทายเพ็ชร์ (ซึ่งเปนเมืองหลวง ฝ่ายเขมร) นักองพระอุไทยราชาซึ่งเป่นผู้ครอบครองอยู่ สู้รบต้านทานเหลือกำลัง ก็อพยพครอบครัวหนีไป เมืองบาพนม ครั้นกองทัพเจ้าพระยาจักรีออกติดตาม ก็หนีเลยไปเมืองยวน จึงโปรดตั้งนักองพระรามาธิบดีขึ้นเปนสมเด็จพระรามราชาธิราช ครอบครองแผ่นดินเขมรต่อไป โปรดให้เจ้าพระยาจักรีอยู่ช่วยจัดราชการเมืองเขมรเสียให้ราบคาบ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกทัพกลับพระนคร แล้วจึงให้หากองทัพเจ้าพระยาจักรีกลับยังกรุงธนบุรี

๏ ครั้งนั้นฝ่ายข้างเมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่ทัพไทยยกกลับมาแล้ว พระเจ้าอังวะจึงให้โปสุบพลายกกองทัพลงมาอยู่ช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่แขงแรงขึ้นอีก โปสุบพลาแม่ทัพให้ไพร่พลพม่ามากระทำย่ำยีหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่เนือง ๆ ยกกองทัพมาตีเมืองพิไชยถึงสองครั้ง เจ้าพระยาสุรสีห์ผู้รักษาเมืองพระพิศณุโลกย์ ได้เกนทัพกองทัพฝ่ายเหนือยกขึ้นไปช่วยเมืองพิไชยตีทัพพม่าแตกไปทั้งสองครั้ง

๏ ครั้นถึงจุลศักราช ๑๑๓๖ ขณะนั้นเปนเวลาว่างราชการทัพศึก ทรงพระราชดำริห์จะปราบปรามเมืองเชียงใหม่เสียให้ราบคาบ จึงตระเตรียมกองทัพพลทหารหมื่นห้าพัน เสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปบรรจบกันกับทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือที่บ้านระแหง ได้พลทหารเมืองเหนืออีกสองหมื่น แล้วให้เจ้าพระยาจักรีเปนแม่ทัพน่ายกขึ้นไปตั้งทัพอยู่ณเมืองเถินก่อน

๏ ฝ่ายพระเจ้า อังวะตั้ง แต่ทราบว่าเจ้าตากตั้งตัวขึ้นเปนเจ้า แผ่นดินในประเทศสยาม สร้างกรุงธนบุรี ขึ้นเปนราชธานีใหญ่ ก็เห็นว่าถ้าละไว้นานจะมีกำลังกำเริบมากขึ้น จึงให้แพกิดจาคุมพลพม่า ๕๐๐ กับให้เกณฑ์ พล หัวเมือง เมาะตมะ อีก ๓๐๐๐ บรรจบกัน ยกเข้ามา ตั้งค่ายปลูกยุ้งฉางถ่ายเสบียงไว้ที่ สามสบ ท่าดิน แดงก่อน แล้วจึงจะยกกองทัพใหญ่ลงมาตั้งตีกรุงธนบุรีเปนการบี้ แพกิดจาถือหนังสือรับสั่งคุมพลลงมาเกณฑ์พลเมืองเมาะตมะได้แล้วก็ยกลงมาทำการที่สามสบท่าดินแดงตามรับสั่ง ฝ่ายปกันหวุ่นเจ้าเมืองเมาะตมะ อยู่ภายหลังเห็นเปนช่องจะคิดอ่านหาผลประโยชน์ได้ ก็พลอยประสมหาผลประโยชน์ ตั้งกองกะเกณฑ์ลงเอาเงินแก่ครอบครัวรามัญ เมืองเมาะตมะ แลเมืองขึ้นของเมืองเมาะตมะทั้งปวง ต่อไป พลเมืองรามัญเหล่านั้นได้ความเดือดร้อนเหลือกำลัง บ้างก็พากันหลีกหนีตามลงมาบอกญาติพี่น้องยังกองทัพ คนในกองทัพพากันโกรธว่าเจ้าเมืองกดขี่ข่มเหงครอบครัว จึงพร้อมใจกันเปนขบถขึ้นฆ่าแพกิดจานายกองเสีย แล้วคุมกันเปนกองทัพ ยกกลับไปเมืองเมาะตมะ คนในเมืองรู้ก็เข้าเปนพรรคพวกด้วยเปนอันมากทำการสู้รบจนถึงยกเข้าปล้นเอาเมืองได้ ปะกันหวุ่นเจ้าเมืองแลกรมการพากันทิ้งเมืองเสีย หนีไปเมืองร่างกุ้ง แล้วบอกข่าวขบถขึ้นไปยังเมืองหลวง

๏ ฝ่าย พวกมอญ ขบถ ตีเมือง เมาะตมะ ได้แล้ว เห็นได้ทีก็ ยกเลยขึ้นไปตีหัวเมือง มอญที่ขึ้นแก่อังวะได้อีกเปนหลายเมือง พระเจ้าอังวะ จึงให้ อะแซหวุ่นกี้เปนแม่ทัพ ยกลงมา ปราบปรามพวกมอญ

ขบถ ๆ สู้รบเหลือ กำลังก็ แตกหนี เลยล่วงเข้า มา ถึงกรุงสยาม เป็นหลาย พวกหลายทาง กองทัพพม่า ก็ ยกติดตามเข้ามาทุกทาง ที่ตามทัน ก็กวาดต้อนครัวมอญกลับไปได้บ้าง ครัวมอญที่พม่าตามไม่ทันก็เข้า มาสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม กรมการ แลนายด่าน ฝ่ายไทย ก็ นำครัว มอญเหล่านั้น มีสมิง สุราย กลั่น ผู้เปนหัวน่า เข้าเฝ้า ที่บ้าน ระแหง ใน ระยะทาง ที่จะเสด็จ ขึ้นไป ตีเมือง เชียงใหม่ นั้น ฯ

๏ สมเด็จ พระเจ้า กรุง ธนบุรี โปรดให้รับไว้ แล้วให้พระยายม ราช (แขก) ยกกองทัพแยกไป ตั้งอยู่ ที่ท่าดินแดงทัพหนึ่ง คอยรับ พวก ครัวมอญ แล จะได้ ขัดตาทัพ พม่า ซึ่งยกติดตาม ครัวมอญ มานั้นด้วย แล้วก็เสด็จยกทัพหลวงล่วงขึ้นไปถึงเมืองลำภูญ ฯ

๏ ฝ่ายโปสุบพลาผู้ช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ แจ้งข่าวศึก จึงให้ พระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางกับพระยาจ่าบ้าน คุมกองทัพลาว พันหนึ่ง ยกล่วงลงมา รับกองทัพไทยก่อน แล้วให้โปมยุงวนอยู่รัก ษาเมืองเชียงใหม่ โปสุบพลาก็ยกกองทัพเก้าพันหนุนลงมาได้ คืนหนึ่ง

๏ ฝ่าย กองทัพลาว ที่ยก ล่วงน่า ลงมา นั้นกลับใจ มาเข้า สวามิภักดิ์ แก่กองทัพ เจ้าพระยา จักรี ที่ เมืองเถิน เจ้าพระยาจักรี จึงให้ทัพลาว สวามิภักดิ์เปนทัพน่านำกองทัพยกขึ้นไปถึงแม่น้ำเชียงใหม่ โปสุบ พลารู้เหตุดังนั้นก็ถอยทัพกลับไปเมืองเชียงใหม่ แล้วแต่งทัพเป็นกอง โจรออกมาขุดสนามเพลาะคอยสกัดรบตามริมน้ำ ทัพเจ้าพระยาจักรี ก็ ยก เข้าตีทัพ พม่า นอกเมือง แตกแล้ว ก็ ยก ข้าม แม่ น้ำ ไปตั้งค่าย ล้อม เมืองไว้ แล้ว มีใบบอก ลงมา กราบทูล ที่ เมือง ลำภูญ ทัพหลวง

ก็ยกตามขึ้นไปถึงแม่น้ำเมืองเชียงใหม่ ฯะ

๏ ในขณะนั้น แม่ทัพพม่า แต่งกองทัพ ออกมาตั้งค่ายรับนอกเมืองเปนหลายค่าย แล้วยกออกปล้นค่ายทัพไทย ๆ ก็สู้รบตีพลพม่าแตกเข้าค่าย พอวันที่ทัพหลวงไปถึงวันนั้น เจ้าพระยาจักรีแลเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ยกกองทัพ ออกตีค่ายพม่าซึ่งตั้งรับนอกเมืองแตกทั้งสิ้น ครั้นถึงเวลาค่ำโปสุบพลา โปมยุง่วนก็พาครอบครัวหนีจากเมือง ตีหัก ออกไปทางด้าน พระยา สวรรคโลกย์ ได้ (เพราะตั้งค่ายล้อมยังไม่ตลอด) พล ทหารไทย ไล่ตาม ตีชิง เอา ครอบครัว ลาว คืนได้ เปนอันมาก ฯะ

๏ สมเด็จพระเจ้า กรุงธนบุรีทรงพระ พิโรธ พระยา สวรรคโลกย์ ในข้อที่พม่าแม่ทัพหนีไปได้ทางด้านนั้น ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนจำครบไว้ ทรงตั้งพระยาจ่าบ้านเปนพระยา วิเชียร ปราการ ครองเมืองเชียงใหม่ ตั้งพระยาลำภูญ เปนพระยาไวยวงษา ครองเมืองลำภูญ ให้พระยากาวิละครองเมืองนครลำปางตามเดิม ทรงตั้งอุปราช ราชวงษ์ แลจัดการเมืองลาวแล้วเสร็จ ก็เสด็จยกทัพกลับยังกรุงธนบุรี แต่เจ้าพระยาจักรีนั้นโปรดให้อยู่ช่วย จัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยราบคาบก่อน ฯ

๏ ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะมีหนังสือรับสั่งลงมาเร่งอะแซหวุ่นกี้ (ซึ่งยกกองทัพลงมารบพวกมอญขบถแล้วยังตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตมะนั้น) ให้ยกกองทัพ ตามพวกมอญ ขบถ เลยลงมา ตีกรุงไทย อีกทีเดียว อะแซหวุ่นกี้ จึงให้ งุยอะคุงหวุ่นเปนแม่ทัพน่าคุมพลห้าพัน ให้ตะแคง มรหน่องเปนกอง หนุน คุมพล สามพัน สองทัพนี้ยกล่วงน่า ลงมา ทางท่า ดินแดงก่อน ครั้นถึง ก็ตรงเข้าตีค่าย กองน่า ทัพไทยซึ่งตั้งรับอยู่นั้นแตก

พระยายมราชแม่ทัพก็ถอยลงมา แล้วมีใบบอกลงมากราบทูลว่าพม่ายกกองทัพมามาก จึงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าจุ้ย กับพระยาธิเบศร์บดี เปน แม่ทัพ คุม พล สาม พัน ยกไป ตั้งรับ ณเมือง ราชบุรี แล้วให้ พระเจ้า หลานเธอ รามลักษณ์คุมพล พันหนึ่ง กับ กองทัพที่กลับลงมาจาก เมืองเชียงใหม่นั้น ยกหนุน ออกไป ทางเมือง ราชบุรี อีกฝ่ายครอบครัวรามัญซึ่งหนีพม่าเข้ามาสวามิภักดิ์นั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือน อยู่แขวง เมืองนนทบุรีบ้าง เมือง ปทุม ธานีบ้าง แล้วเลือกจัดเอาแต่ ชายฉกรรจ์ได้ ๓๐๐๐ ให้ พระยา รามัญ วงษ์ (ซึ่งเปนนายกองมอญ) คุมพลมอญ สวามิภักดิ์ นั้นเข้า เปน กองทัพ ยกหนุน ขึ้นไปช่วยในการรบพม่าครั้งนั้นด้วยอีกทัพหนึ่ง แล้วมีตราให้หากองทัพ เจ้าพระยา จักรี ซึ่งยังอยู่ เมือง เชียงใหม่ กับ กองทัพ หัวเมือง ฝ่าย เหนือหัวเมือง ตวันออก ให้ยกมากรุงธนบุรี ฯะ

๏ ฝ่ายกองทัพพม่า ก็ยกแยกกัน เข้ามาเที่ยวไล่ต้อนตีครอบครัวราษฎรณแขวงเมือง กาญจนบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองสุพรรณบุรี หลายแห่งหลายตำบล แล้วเข้าตั้งค่ายใหญ่อยู่ณตำบลปากแพรก ตั้งค่ายเล็กตำบลบ้านนางแก้วอีก ๓ ค่าย ทัพไทยที่ตั้งรับก็ล่าถอยปล่อยให้พม่าตั้งค่ายถลำเข้ามา แล้วยกไปตั้ง ประชิด ล้อมพม่า ค่ายบ้าน นางแก้วไว้ รอบ โดย กวดขัน ฯ

๏ ฝ่ายทัพพระยายมราชที่ตั้งรับอยู่ณตำบลปากแพรก ก็ถอยลงมาตั้งณดงรังหนองขาว สมเด็จพระเจ้า กรุงธนบุรี ก็ เสด็จ ยกกองทัพหลวง ออกไปค่ายเมืองราชบุรี ดำรัสให้ กองทัพ ยกหนุน ไปช่วย พระยา ยมราช

แล้ว ก็ยกทัพหลวง ไปค่ายล้อมบ้านนางแก้วเลยไปประทับแรม ณค่าย วัดเขาพระ ฝ่ายที่เมืองราชบุรี ก็มีใบบอกตามไปกราบทูลว่าพม่ายกมาทางประตูสามบาน ด่านเจ้าขว้าวอีก จึงโปรดให้กองทัพ ยกไปตั้งรักษาค่ายเมืองราชบุรีไว้ อิกทัพ ๑ ไปตั้ง รักษาหนองน้ำ เขาชงุ้มทัพ ๑ ไปตั้งรักษาสระน้ำ เขาชั่วพรานทัพ ๑ พม่าทัพ ปากแพรก ก็ ตีค่าย หนองน้ำ เขาชงุ้ม ได้เข้า ตั้งอยู่ ที่ นั้น อิก แห่งหนึ่ง ฯ

๏ ฝ่าย เจ้าพระยา จักรี เมื่อยัง ตั้งจัด ราชการ บ้าน เมือง อยู่ ที่ เมืองเชียงใหม่ ได้ ทราบว่า ลาวเมืองน่าน เป่นเมือง เอกราช มีไพร่บ้าน พลเมืองมาก จึงแต่ง ข้าหลวง ให้ไป เกลี้ย กล่อม พระยา น่าน เจ้าเมือง ๆ ก็อ่อนน้อม ยอม สวามิภักดิ์ มาเปนข้าขอบขัณฑสีมา ฝ่ายสยาม แลได้แต่ง ขุนนาง เมืองน่านไว้สองนาย ที่จะให้ เปนทูต เข้ามาเฝ้า พอมีท้องตรา ขึ้นไป ให้หากองทัพ กลับ เจ้าพระยา จักรี ก็ตรวจ เตรียม กองทัพ ยกทัพกลับ แลรับทูต เมืองน่าน ลงมา กรุงธนบุรี ด้วย แล้ว รีบพา ขุนนาง เมืองน่าน เลยออกไป เฝ้า ที่ ค่าย หลวง ตำบลโคก กระ ต่ายสม เด็จ พระเจ้า กรุงธนบุรี ก็ โปรด ให้ เจ้าพระยาจักรีเปน แม่ทัพ ถือ อาญาสิทธิ์ ยกไปดูการ ล้อม พม่า ณค่าย บ้านนางแก้ว เจ้าพระยาจักรียกไปตั้งค่ายดูการอยู่ ที่ เหนือพระมหาธาตุวัดเขาพระ ฯ

๏ ฝ่าย เจ้าพระยา สุรสีห์ ก็ยกกองทัพ เมืองพระพิศณุโลกย์ แลทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงลงมาถึง จึงโปรด ให้ยกออก ไปตั้งล้อมพม่า ค่ายเขาชงุ้ม ฝ่ายพม่า ซึ่งอยู่ในค่าย ล้อมบ้าน นางแก้วนั้น มีแม่ทัพคือ งุยอคุงหวุ่น ๑ เนมโยแมงละนระทา ๑

อุดมสิงหจอจั่ว ๑ ยุยยองโบ่ ๑ อะคุงหวุ่นมุงโยะ ๑
ห้าคนนี้เปนนายค่ายใหญ่ กับนายทัพนายกองนอกนั้นอีกหลายคน
ไพร่พลอีก สามร้อยเศศ ต้องอยู่ ในที่ล้อม ของ พลทหารไทย ทั้งสิ้น
พลพม่า ยกออก แหก ที่ ล้อม หลายครั้งก็ แตกพ่าย กลับเข้าไป ไทยตั้ง
ล้อมอยู่ ถึง เดือนครึ่ง จน เสบียง อาหารในกองทัพ พม่า หมดสิ้น
ถึงกับ ต้องฆ่า ช้างม้า ใน กอง ทัพ กิน เกือบ จะหมด ยังเหลือ แต่ม้า สำคัญ
ของแม่ทัพอยู่ ๓ ม้า พม่าในที่ล้อมอด อาหาร อิดโรย อยู่ หลายวัน
ก็ต้องยอมออกมาหาแม่ทัพไทยแต่โดยดีสิ้นทั้งสามค่าย ทัพ ไทย
ได้ค่ายบ้านนางแก้วแล้วก็ยกไปสมทบทัพค่ายล้อมเขาชงุ้ม ตีค่าย
พม่าเขาชงุ้มแตก แล้วยกเลยไปจะตีค่ายปากแพรก ตะแคง
มรหน่องแม่ทัพค่ายปากแพรกเห็นจะสู้รบไทยไม่ได้ ก็เลิกทัพกลับไป
หาอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพใหญ่ณเมืองเมาะตมะสิ้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธน
บุรีก็เลิกทัพกลับพระนคร แล้วพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพนาย
กองตามสมควรกับความชอบทั่วกัน ตั้งพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าจุ้ย
เปนกรมขุนอินทรพิทักษ พระเจ้าหลานเธอรามลักษณ์ เปนกรมขุน
อนุรักษสงคราม พระเจ้าหลานเธอบุญจันทร์ เปนกรมขุนรามภูเบศร์

● ฝ่ายข้างในพระนคร ขณะเมื่อราชการทัพศึกพม่ายังติดพันธ์กันอยู่นั้น
สมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตุประชวรเสด็จทิวงคต ครั้น
ว่างราชการทัพศึกจึงได้จัดการพระเมรุขึ้นณวัดบางยี่เรือใต้ ถวาย
พระเพลิงพระศพตามราชประเพณี ฯ

คำถาม

๑ ถามว่า เจ้าตากขึ้นเสวยราชสมบัติที่ไหน ในปีจุลศักราชเท่าใด พระนามอย่างใด

๒ ถามว่า ทรงตั้งใครขึ้นเปนที่พระราชวรินทร์

๓ ถามว่า ขณะเมื่อพระนครยังไม่เรียบร้อยราบคาบนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงจัดการบ้านเมืองฝ่ายอาณาจักรอย่างไร แลข้างฝ่ายพุทธจักรอย่างไร

๔ ถามว่า เจ้าเมืองทวาย ยกกองทัพล่วง เขตร์แดน เข้ามาในกรุงสยาม มาทางไหน เหตุใดจึงยกมา แล้วเปนอย่างไรกัน

๕ ถามว่า เมื่อยกกองทัพไปรบเจ้าพิมาย ๆ จัดการต่อสู้อย่างไร แล้วใครตีทางไหนแตก

๖ ถามว่า ใครไปตามจับได้ตัวเจ้าพิมาย แล้วเจ้าพิมายหนีไปไหน แลตั้งใครขึ้นครองเมืองนครราชสีมา

๗ ถามว่า โปรดให้ใครไปตีเมืองเขมร ไปตีด้วยเหตุไร ได้เมืองเขมรฤๅไม่ได้ เปนอย่างไรเพราะเหตุใด

๘ ถามว่า เมื่อยกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้ ทรงตั้งใครไว้ครองเมือง ตัวเจ้านครนั้นทรงทำโทษประการใดบ้าง

๙ ถามว่า เมื่อยกทัพไปตีเจ้าพระฝาง ๆ ต่อสู้อยู่กี่วันจึงหนี ๆ เพราะเหตุใด แล้วไปตามตัวได้ฤๅไม่ได้ ได้

อะไรเปนสิ่งสำคัญมาบ้าง

๑๐ ถามว่า สมเด็จ พระเจ้า กรุงธนบุรี ทรงชำระ พระสงฆ์ฝ่ายเหนืออย่างใด พระที่มีความผิดอย่างไร ทำโทษอย่างไร พระที่ไม่มี ความผิด นั้น ทำอย่างไร

๑๑ ถามว่า เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้นอยู่ในอำนาจใคร ทำไมไทยจึงยกกองทัพไปตี ตีได้ฤๅเปล่า ทำไมจึงเลิกทัพ กลับมา

๑๒ ถามว่า เมื่อยกกองทัพไปตีเมืองเขมรครั้งนั้น เจ้าเมืองเขมรหนีไปไหน แล้วทรงตั้งใครไว้ครองแผ่นดินเขมร

๑๓ ถามว่า พระเจ้าอังวะให้แพกิดจามาตั้งยุ้งฉางถ่ายลำเลียงไว้ในเขตรแดนสยามทำไม แล้วการนั้นสำเร็จฤๅไม่เปนเหตุ อย่างไร

๑๔ ถามว่า เหตุใดพวกครัวมอญทั้งหลายจึงแตกฉานซ่านเซ็นเข้ามาสวามิภักดิ์ ต่อกรุงสยาม ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ตำบลใดใน เวลานั้น จะ เสด็จ ไปไหน

๑๕ ถามว่า ไปตี เมือง เชียงใหม่ ครั้งหลัง ได้เมือง ฤๅ ไม่ ได้ตัวพม่า ผู้รักษา เมือง ฤๅ เปล่า แลทรง ตั้งใครให้ครองเมือง เชียงใหม่ ต่อไป

๑๖ ถามว่า ครั้งพม่า มารบ ไทย ทางปากแพรก นั้น ไทยรบ กับพม่า อย่างไร จึ่งได้ ไชยชำนะ แก่พม่า

๑๗ ถามว่า เมื่อ สมเด็จ พระเจ้า กรุงธนบุรี เสด็จกลับ จากการ พระราชสงคราม กับพม่า ข้าศึก ทางปากแพรกแล้ว มาทำการใหญ่ สิ่งใด ในพระ นคร

● แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ (ขุนหลวงตาก) ตอนที่ ๒

◎ ลุปีจุลศักราช ๑๑๓๗ มีหนังสือบอกเมืองเชียงใหม่ลงมาว่าโปสุยพลา โปมยุง่วน ซึ่งแตกหนีจากเมืองเชียงใหม่นั้นไปอยู่เมืองเชียงแสน บัดนี้ได้ข่าวว่าจะยกกองทัพกลับมาตีเมืองเชียงใหม่อีก ได้ทรงทราบจึงโปรดให้เจ้าพระยาสุระสีห์เป็นแม่ทัพคุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ ให้เจ้าพระยาจักรีขึ้นไปช่วยด้วย ถ้าตีพม่าแตกไปแล้วก็ให้เลยตามไปตีถึงเมืองเชียงแสนทีเดียว

◎ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้ซึ่งยังตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตมะ ครั้งเมื่อตะแคงมรหน่องล่าทัพกลับไปถึง ก็ได้ความว่ากองทัพที่มาตีกรุงสยามกลับแตกยับเยินไป จึงมีหนังสือบอกราชการศึกไปกราบทูลพระเจ้าอังวะ ว่ากองทัพเข้ามาตีเมืองไทยทำการไม่สำเร็จได้เพราะไทยมีกำลังด้วยได้ไพร่พลเสบียงอาหารในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทั้งปวงไว้เป็นกำลังมากอยู่ จะขอยกกองทัพมาตีเมืองฝ่ายเหนือเสียให้ยับเยินเสียก่อน ไทยจะได้หย่อนกำลังลง แล้วจึงตีเอากรุงธนบุรีต่อภายหลังก็จะได้โดยง่าย พระเจ้ากรุงอังวะก็ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย จึงกะเกณฑ์กองทัพเพิ่มเติมลงมาอีก ให้อะแซหวุ่นกี้ลงมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือตามความประสงค์ อะแซหวุ่นกี้ได้ทราบกระแสรับสั่งพระเจ้ากรุงอังวะ จึงตระเตรียมกองทัพจัดให้แมงแยยางู (ผู้น้อง) ๑ กละโบ่ ๑ ปัญญีแยข่องจอ ๑

บัญญีตะจวง ๑ คุมพลสองหมื่นเปนกองหน้า ตัวอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพ กับตะแคงมระหน่อง ๑ พระยาตองอู ๑ คุมพลหมื่นห้าพันเปนทัพใหญ่ ยกลงมาทางด่านเมืองตาก ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองตากแลเมืองกำแพงเพ็ชร์ รู้ว่าพม่ายกมามากก็บอกลงมากราบทูลยังกรุงธนบุรี แลบอกขึ้นไปยังกองทัพเจ้าพระยาจักรี แล้วก็อพยพครอบครัวหนีทิ้งเมืองเสีย ฝ่ายกองหน้าทัพพม่าก็ยกล่วงเข้ามาตั้งอยู่ณตำบลบ้านกงธานี

๏ ส่วนพม่าทางเมืองเชียงแสน โปสุบพลา โปมยุง่วนยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่แล้ว พอทัพไทยยกไปถึงพม่าก็ล่าทัพถอยไป เจ้าพระยาทั้งสองก็ยกกองทัพติดตามไปจะตีเมืองเชียงแสน พอได้ทราบบอกราชการศึกทางเมืองตาก ก็รีบถอยทัพกลับลงมารับทัพพม่าอยู่ที่เมืองพระพิศณุโลกย์ เจ้าพระยาจักรียกเข้าตั้งจัดการป้องกันเมือง ให้พระยาศุโขไทยยกไปรับทัพพม่าณบ้านกงธานี ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกไปตั้งอยู่บ้านไกรป่าแฝก ขณะนั้นทัพหน้าพม่ายกเข้าตีค่ายบ้านกงธานีแตก ทัพอะแซหวุ่นกี้ยกเข้าตีเมืองสวรรคโลกย์เมืองศุโขไทยแตก ทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ซึ่งตั้งอยู่ณบ้านไกรป่าแฝกนั้น พม่าก็ยกเข้าล้อมไว้ได้สามด้านแล้ว เจ้าพระยาสุรสีห์เห็นว่าจะรับไม่อยู่ ก็ถอยทัพกลับมาเข้าเมืองพระพิศณุโลกย์ อะแซหวุ่นกี้จึงจัดทัพแยกให้ไปตีเมืองพิไชย แล้วยกทัพใหญ่ตามไปเมืองพระพิศณุโลกย์ ให้ตั้งค่ายรายล้อมเมือง

เข้าไว้ เจ้าพระยาทั้งสองก็เกณฑ์พลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินเปนสามารถ แล้วแต่งหนังสือบอกลงมากราบทูลยังพระนครอีกฉบับ ๑

๏ ข้างกองทัพพม่าขณะเมื่อกำลังตั้งค่ายล้อมอยู่นั้น อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพขี่ม้ามีพลแห่หน้าแห่หลังออกเลียบค่ายทุกวัน เจ้าพระยาสุรสีห์ยกพลทหารออกโจมตีพม่าได้รบกันจนถึงตะลุมบอน ทัพไทยก็กลับพ่ายถอยเข้าเมือง แต่เปนดังนั้นมาได้สองวัน ครั้นวันที่สามเจ้าพระยาจักรีจึงยกพลทหารออกรบกับพม่าบ้างพม่าก็แตกถอยเข้าค่าย ภายหลังมาอะแซหวุ่นกี้คุมพลออกเลียบค่าย เจ้าพระยาจักรีก็คุมพลออกรบทุกวัน ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะอยู่ถึงเก้าวันสิบวัน อะแซหวุ่นกี้คิดว่าเจ้าพระยาจักรีเห็นจะมีฝีมือเข้มแขงแกล้วกล้าในการสงครามนัก จักใคร่รู้จัก จึ่งให้บอกนัดขอดูตัวเจ้าพระยาจักรี ครั้นถึงวันนัดเจ้าพระยาจักรีจึ่งขี่ม้ากั้นสัปประทนคุมพลออกไปยืนให้อะแซหวุ่นกี้ดูตัว ข้างอะแซหวุ่นกี้ก็ยกพลออกมายืนม้าอยู่เหมือนกัน แล้วให้ล่ามถามเจ้าพระยาจักรีว่าอายุเท่าใด บอกไปว่าอายุสามสิบเสศ แล้วถามอายุอะแซหวุ่นกี้บ้าง บอกมาว่าอายุเจ็ดสิบสองปี อะแซหวุ่นกี้พิศดูรูปร่างลักษณเจ้าพระยาจักรีแล้วว่ารูปก็งามฝีมือก็เข้มแขง ทั้งสติปัญญาก็สามารถอาจสู้รบกับเราผู้เถ้าได้ จงอุส่าห์รักษาตัวไว้ไปภายน่าจะได้เปนกระษัตริย์เปนแท้ แล้วให้จัดเครื่องม้าทองคำสำรับ ๑ สักหลาดพับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อ

มาให้เจ้าพระยาจักรีแล้วว่าท่านจงรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีให้ได้ในครั้งนี้ ไปภายหน้าพม่าจะมาตีกรุงสยามไม่ได้อีกแล้ว ว่าแล้วก็คุมพลกลับเข้าค่าย เจ้าพระยาจักรีก็กลับเข้าเมือง

๏ ส่วนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อได้ทรงทราบหนังสือบอกฉบับแรกซึ่งมาแต่เมืองตาก จึงให้เกณฑ์กองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกทัพเรือขึ้นไปถึงปากน้ำพิงฟากตวันออก เสด็จขึ้นประทับพลับพลาในค่ายหลวง ในขณะนั้นพม่าเข้าล้อมเมืองพระพิศณุโลกยอยู่แล้ว จึงตรัสให้พระยาราชสุภาวดียกไปตั้งค่ายณบ้านบางทรายรายขึ้นไปตามริมน้ำหลายค่าย ให้เจ้าพระยาอินทร์อภัยยกขึ้นไปตั้งอยู่ณบ้านท่าโรงกองหนึ่ง ให้พระราชภักดียกไปตั้งอยู่ณบ้านกระดาดกองหนึ่ง ให้จมื่นเสมอใจราชยกไปตั้งณวัดจุฬามณีกองหนึ่ง ให้พระยามครสวรรค์ยกไปตั้งค่ายรายโอบค่ายพม่า ตั้งแต่วัดจันทร์ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองพระพิศณุโลกย ให้พระศรีไกรลาศคุมพลไปทำทางหลวงตั้งแต่ค่ายหลวงปากน้ำพิงขึ้นไปให้ถึงเมืองพระพิศณุโลกย

๏ ฝ่ายข้างในเมืองพระพิศณุโลกย์ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ ก็ยกพลทหารออกตั้งค่ายประชิดค่ายพม่า นอกเมืองด้านตวันออก พม่ายกพลออกต่อตี ไทยก็ตีแตกกลับไปจนตั้งค่ายลงได้ พม่าขุดอุโมงค์จะเข้ามารบในค่ายไทย ๆ ก็ขุดอุโมงค์ลงไปทลุถึงกันได้รบกันในอุโมงค์ พลทหารพม่าล้มตายเปนอันมาก ทัพไทยตั้งค่ายประชิดค่ายพม่าเข้าไปได้ทุกที่

พม่ากี่ยกออกปล้นค่าย ลักค่ายไทย ได้รบกันทั้งภายนอกแลภาย ในที่ล้อมเปนอลหม่านไปทุกทัพทุกกอง

๏ ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้ตั้งทำสงครามเชี่ยวขับอยู่กับไทย ครั้งนั้น ก็เห็นฝีมือไทยว่าสู้รบเข้มแขงหนักอยู่ ซึ่งจะทำแก่กรุงสยามให้ ยับเยินลงตามความประสงค์เดิมนั้นคงไม่สำเร็จได้ จึงคิดแต่จะ ตั้งล้อมเมืองพระพิศณุโลกยไว้ให้ช้าวัน กว่าเสบียงอาหารใน เมืองจะหมดลงก็คงต้องแตกไปเองเท่านั้น ครั้นเห็นว่าทัพไทยยก หนุนเนื่องกันเปนศึกกระหนาบข้างภายนอกค่ายล้อมมาก จึงให้ นายทัพนายกองยกกองทัพแยกไปตั้งอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชร์บ้าง ไป ทางเมืองนครสวรรค์บ้าง ไปตีเมืองอุไทยธานีบ้าง ไปตั้ง คอยสกัดตีตัดลำเลียงตามระยะทางบ้าง หวังจะให้กองทัพไทย พว้าหน้าพะวังหลังเปนกังวลอยู่ แลไม่รวบรวมกันไปช่วยเมืองพระ พิศณุโลกยแห่งเดียวได้ พม่าก็ทำการตีเมืองพระพิศณุโลกยกวด ขันขึ้นได้ถนัด แต่พม่าตั้งล้อมเมืองพระพิศณุโลกยอยู่ช้านาน จนเสบียงอาหารในกองทัพพม่าเองก็ขัดสน แต่ยังพอได้ให้ไพร่ พลเที่ยว ลาดหา บุกลอย เผือกมันแลรากกระดาดมากินเปนอาหารให้ช้าวัน ไปได้

๏ ฝ่ายข้างในเมืองพระพิศณุโลกย นั้นขัดสนด้วย เสบียงอาหาร ยิ่งนัก ทัพไทยภายนอกคุมเสบียงเข้าไปส่ง พม่าก็คอย ตีตัดลำเลียงเสียทุกครั้งไม่ เข้าไปถึงได้ แต่ยังตั้งสู้รบรักษาบ้านเมืองแขงแรงกวดขันอยู่เสมอ

ครั้นเสบียงอาหารน้อยลงนักจนไพร่พลได้บริโภคแต่เวลาละฝ่าเขมงก็อิดโรย กำลังลงทุกวัน เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ ปฤกษากันเห็นว่าการที่จะรักษาเมืองไว้ต่อไปนี้ คงรักษาไว้ไม่ได้เปนมั่นคง เพราะเสบียงอาหารก็ไม่มีพอจะแจกจ่ายแก่ไพร่พลก็อย่าง ๑ และจะได้ อาไศรย ทัพไทย ภายนอกช่วยส่ง เสบียงอาหาร แลเปนกำลังช่วยเหลือแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่มี ถ้าจะขืนตั้งรักษามั่นไว้ดังนี้กว่าจะสิ้นกำลังลงก็คงจะเสียทัพยับเยินมาก จึงจำเปนที่จะต้องชิงลาทัพเสียก่อน ปฤกษาตกลงกันแล้วจึงให้เลิกกองทัพที่ตั้งค่ายประชิดนอกเมืองเสียสิ้น พม่าก็ ยกกองทัพ รุกเข้าไปตั้ง ในค่าย ไทยแล้วเอาบันไดพาดเชิงกำแพงเมืองจะปีนปล้นขึ้นมา พลบนน่าที่เชิงเทินก็ระดมยิงปืนลงไปดังห่าฝน พม่าจะหักเอามิได้ ก็ถอยเข้าค่าย เจ้าพระยาทั้งสองจึงจัดทัพ เปนสามกอง กองหน้าสำหรับตีฝ่าพลทหารนำทัพออกไปกองหนึ่ง กองกลางให้ควบคุมครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองไปกองหนึ่ง กองหลังไว้รอรบรั้งท้ายกองหนึ่ง แล้วก็ยกกองทัพออกจากเมืองตีฝ่าแหกค่ายพม่าด้านฝ่ากตวันออกได้รบกันถึงอาวุธสั้นเปนตลุมบอน พม่าเห็นเหลือกำลังที่จะต้านทานไว้ก็เปิดทางแยกออกไป กองทัพไทยออกจากค่ายพม่าได้ไปทางบ้านลมุงดอนชมภูอยุดอยู่เพียงเมืองเพ็ชรบุรี อะแซหวุ่นกี้ก็เข้าเมืองได้ ให้เผาบ้านเรือนแลวัดทั้งปวงเสียเปนอันมาก แลไล่ต้อนผู้คนครอบครัวเก็บสิ่งของที่ยังตกค้างอยู่ นั้นรวบรวมเข้าไว้

๏ ขณะนั้น พอมีหนังสือ มาจาก เมือง อังวะ ว่าพระเจ้ามังระ สวรรค์คต จึงกูจาราชบุตรได้ครอบครองราชสมบัติ รับสั่งให้หากองทัพกลับไปกรุงอังวะ อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพใหญ่ได้ทราบหนังสือรับสั่งก็เลิกทัพกลับไปทางเมืองคุโขไทยไปลงบ้านระแหงเมืองตาก ส่วนนายทัพนาย กองพม่า ที่แยกย้าย กันไป ตั้งอยู่ในที่ต่าง ๆ ก็ให้เลิกทัพกลับไปตามด่านทางทั้งปวงหมด

๏ ในขณะนั้นแม่ทัพนายกองฝ่ายไทยที่ตั้งรบพม่าอยู่ในที่ต่าง ๆ ทั้งปวงก็มีใบบอกข่าวที่พม่าตีได้เมืองพระพิศณุโลกย แล้วเลิกทัพกลับไปนั้นมากราบทูลยังค่ายหลวงเปนลำดับ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบความตามใบบอกของแม่ทัพนายกอง ทั้งปวงก็ทรงพระโทมนัศน้อยพระไทยแก่พม่าข้าศึกยิ่งนัก ดำรัส เร่งแม่ทัพนายกองทั้งปวงให้รีบยกกองทัพตามตีพม่าไปทุกด่านทาง แต่ทัพหลวงยังตั้งรอรับครอบครัวซึ่งแตกหนีพม่า มาจากเมืองพระพิศณุโลกยอยู่ณค่ายหลวงตำบลบางเข้าตอก ๑๑ วัน ครั้นเมื่อกองทัพทางไหนบอกมากราบทูลว่าพม่ายังตั้งอยู่ ก็เสด็จยกทัพหลวงหนุนไปรบถึงที่นั้นหลายแห่งหลายตำบล ครั้งนั้นให้ประหารชีวิตรไพร่พลแลนายทัพนายกองซึ่งหลบลี้หนีตาทัพแลติดตามพม่าไม่ทันนั้นเสียเปนอันมาก ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ รวบรวมเสบียงอาหารได้พอแล้ว พอได้ข่าวว่า พม่ายกกองทัพ กลับออกไป ก็ยกกองทัพกลับจากเมืองเพ็ชรบุรมาทางเมืองสระบุรี ขึ้นทาง ป่าพระพุทธบาท รีบรุดตาม ตีทัพพม่า

ไปทางเมืองศุโขไทย ชิงเอาไพร่พลครอบครัวเครื่องสาตราวุธแล จับพลพม่าฆ่าศึกได้เปนอันมากก็บอกส่งลงมาถวายยังทัพหลวง ส่วนทัพไทยที่ตามพม่าไปทางเมืองเพ็ชรบุรนายม อุไทยธานี สุพรรณบุรี ตาก กำแพงเพ็ชร์ เหล่านี้ก็ตีได้ไพร่พลพม่า แลเครื่องสาตราวุธครอบครัวบ้าง บอกส่งมาถวายยังทัพหลวงทุกทัพทุกกอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดให้เลิกกองทัพทั้งปวงคืนยังพระนคร

● ในขณะนั้นเสบียงอาหารในพระนครขัดสนลงด้วย ต้องเอาไปจำหน่ายใช้ราชการทัพเลียเปนอันมาก พอถึงเทศกาลทำนาจึงดำรัสให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมาเปนแม่กองคุมพลทำนาที่ทะเลตมฝ่ายตวันออกกรุงธนบุรี แลทุ่งบางกบี่สามเสน ให้พระยายมราช พระยาราชสุภาวดี เปนแม่กองคุมพลทำนาทเลตมฝ่ายตวันตก แลทุ่งกระทุ่มแบน หนองบัวเมืองนครไชยศรี

๏ ฝ่ายเมืองนครศรีธรรมราช ในปีนั้นพระเจ้าหลานเธอ เจ้านราสุริยวงษ ซึ่งโปรดให้อยู่ครองเมืองนครศรีธรรมราชประชวรสิ้นพระชนม์ ครั้นได้ทรงทราบ จึงโปรดให้เจ้านครกลับไปครองเมืองนครศรีธรรมราชดังแต่ก่อน

๏ ในปีนั้น ภายหลังพระเจ้าอังวะ ให้กองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง พระยาวชิรปราการผู้ครองเมืองเชียงใหม่ไม่อยู่สู้รบ อพยพ

ครอบครัวหนีลงมาอยู่ณเมืองสวรรคโลกย์ กองทัพพม่าก็เข้าตั้งอยู่ในเมือง พอมีข่าวกระแสศึกฮอมาติดเมืองอังวะ พม่าที่ตั้งอยู่ในเมืองเชียงใหม่ก็เลิกทัพกลับไป สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาวชิรปราการกลับไปครองเมืองเชียงใหม่ตามเดิม แต่พระยาวชิรปราการนั้นยังหาทันที่จะได้ไปครองเมืองเชียงใหม่ไม่ก็ถึงอนิจกรรมเสียที่เมืองสวรรคโลกย์ เมืองเชียงใหม่จึงเปนเมืองร้างว่างเปล่ามานาน

๑ ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำเดิมแต่เสร็จกลับจากราชการทัพพม่าที่มาตีเมืองพระพิศณุโลกย์นั้นแล้ว ก็ทรงเกิดพระวิริยอุตสาห ไตรยนันแสวงพิบุลคุณในด้วยทรงเลื่อมใสในการธรรม โปรดจะแก้ลำพะพระไทยเสด็จไปเจริญพระกรรมฐานณะพระอุโบสถวัดบางยี่เรือเนือง ๆ บางทีถึงกับเสด็จประทับเรมอยู่ที่นั่น แลโปรดให้ปฏิสังขรณวัดบางยี่เรือให้เกณฑ์ข้าราชการปลูกกุฎีขึ้นเปนอันมาก แล้วนิมนต์พระสงฆ์ที่ชำนาญทางวิปัศนาธุระไปอยู่ ทรงตั้งพระราชหฤไทยผูกไฝ่แต่ในทางกรรมฐานเปนพระอารมณ์ จะดำรัสราชการงานเมืองแลดำรัสเคลื่อนไปผิดไปกว่าแต่ก่อน

๑ ลุปีจุลศักราช ๑๑๓๘ เมืองนครราชสีมามีหนังสือบอกลงมาว่าพระยานางรองกับเจ้าโอเจ้าอินอุปราชเมืองจำปาศักดิ์คบคิดกันเปนขบถ จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเรียกกองทัพขึ้นไปปราบปรามพวกขบถ เจ้าพระยาจักรียกทัพขึ้นไป พอกองนายกขึ้นไปถึงก่อน ยกเข้าจับตัวพระยานางรองได้ชำระรับเปนสัตย์ก็ให้ประหารชีวิตรเสีย

แต่เจ้าโอเจ้าอินแลอุปราดเมืองจำปาศักดิ์นั้นยังหาได้ตัวไม่ แล้วมีใบบอกลงมายังกรุงธนบุรี จึงโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือออกไปสมทบทัพเจ้าพระยาจักรี ปราบปรามพวกขบถ เสียให้ราบคาบ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ ยกกองทัพออกไปตีเมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตปือ ได้สามเมือง จับเจ้าโอ เจ้าอิน แลอุปฮาดประหารชีวิตรเสีย แล้วตั้งเกลี้ยกล่อมได้เขมรป่าดงเมืองตลุง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองกุขัน มาเข้าสวามิภักดิ์เปนข้าขอบขัณฑสีมาทั้งสี่เมือง มีพลฉกรรจ์ประมาณสามหมื่นเศษ ก็มีใบบอกลงมากราบทูลให้ทรงทราบ ทรงพระโสมนัศตรัสให้ มีตราหากองทัพกลับยังกรุงธนบุรี จึงโปรดตั้งเจ้าพระยาจักรีเปนสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริยศึก พิฦกมหิมา ทุรนคราวะอาเดช นเรศวรราชสุริยวงษ องค์อรรคบุลิกากร บวรรัตนปรินายก เอกอุดรคมหาเสนาธิบดี พระราชทานพานทองเครื่องยศเหมือนเจ้าต่างกรมใหญ่ยิ่งกว่าข้าราชการทั้งปวง

๑ ลุปีจุลศักราช ๑๑ ๔๐ อุปฮาดเมืองศรีสัตนาคนหุตชื่อพระวอเกิดวิวาทกันกับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต พระวออพยพครอบครัวหนีมาตั้งบ้านเมืองอยู่ณตำบลดอนมดแดงเหนือเมืองจำปาศักดิ์แล้วแต่งท้าวเพี้ยถือศุภอักษรคุมเครื่องบรรณาการ ลงมาขอขึ้นอยู่ในปกครองของกรุงสยาม ภายหลังพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแต่งกองทัพลงมาตีเมืองดอนมดแดงแตกฆ่าพระวอตายแล้วเลิกทัพกลับไป ท้าวก่ำผู้เปนบุตร

พระวอจึงมีหนังสือบอกมายังพระยานครราชสีมา ๆ ส่งใบบอกลงมากราบ
ทูล ได้ทรงทราบก็ทรงพระพิโรธแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต
จึงตรัสให้สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตรีย์ศึกเป็นแม่ทัพกับเจ้าพระยาสุรสีห์
แลนายทัพนายกองทั้งปวงยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ทัพไปประ
ชุมพร้อมกัน ณะเมืองนครราชสีมา สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย
ศึกยกกองทัพไปทางบก ให้เจ้าพระยาสุรสีห์แยกทัพลงไปเมือง
กัมพูชาเกณฑ์พลเขมรต่อเรือรบแล้วขุดคลองอะลัมเขาลีผีซึ่งตั้งขวางแม่น้ำ
อยู่ใต้เมืองโขงนั้น แล้วยกทัพเรือมาทางคลองขุดออกเมืองจำปา
ศักดิ์ขึ้นมาตีเมืองนครพนมกับเมืองหนองคายได้ ยกเข้าบันจบทัพบกตี
เมืองพะโคเมืองเวียงคุกเมืองพานพร้าวแลหัวเมืองทั้งปวงได้อีกหลายเมือง
แล้วก็ยกเข้าตั้งค่ายล้อมเมืองศรีสัตนาคนหุตไว้ พระเจ้า
กรุงศรีสัตนาคนหุตต่อรบป้องกันเมืองอยู่ได้สี่เดือนเศษ เห็นว่าจะสู้
รบต่อไปมิได้ จึงพาราชบุตรสองคนกับคนสนิทลอบหนีไปเมือง
คำเกิด ทัพไทยก็เข้าเมืองได้จับเจ้านันทเสนราชบุตรและอุปฮาด
ราชวงษ์ขุนนางใหญ่น้อยครอบครัวราษฎรทั้งปวงได้เป็นอันมาก แล้ว
ให้เชิญพระพุทธรูปวิเศษ ๒ พระองค์คือพระแก้วมรกฎพระองค์ ๑ พระบาง
พระองค์ ๑ ซึ่งสถิตยอยู่ ณ พระวิหารในวังพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตนั้นมาจัด
ที่สักการบูชาขึ้นประดิษฐานไว้ในเมืองพานพร้าวก่อน แล้วให้แต่ง
หนังสือบอกข้อราชการเข้ามากราบทูลยังพระนครก่อน สมเด็จพระ
เจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบทรงพระโสมนัศยิ่งนัก ดำรัสเร่งให้มี

ตราไปหากองทัพกลับมาโดยเร็ว

๏ ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกก็จัดแจงตระเวนรี้พลกองทัพเลขการบ้านเมืองอยู่ในเมืองพานพร้าว ส่งคนให้ไปเกลี้ยกล่อมบรรดาหัวเมืองลาวตวันออกที่ไม่ได้ยกกองทัพไปตีนั้นมาอ่อนน้อมยอมขึ้นโดยดีแล้วทั้งสิ้น แต่ตัวเจ้าบุญสารเมืองศรีสัตนาคนหุตที่หนีไปนั้น ให้แม่ทัพนายกองออกเที่ยวติดตาม ก็หาได้ตัวไม่ แลให้สร้างวัดไว้ในเมืองพานพร้าววัดหนึ่งครั้นจัดราชการบ้านเมืองเรียบร้อยราบคาบเสร็จแล้ว พอได้ทราบท้องตราให้หากองทัพกลับ จึงตั้งพระยาสุโภขุนนางลาวในเมืองศรีสัตนาคนหุตให้เป็นผู้อยู่รั้งเมืองศรีสัตนาคนหุตแล้ว เชิญพระพุทธรูปทั้ง ๒ ยกกองทัพกลับมาถึงเมืองสระบุรี

๏ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบจึงดำรัสสั่งให้นิมนต์สมเด็จพระสังฆราชแลพระราชาคณะทั้งปวงขึ้นไปรับพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี มีเรือกิ่งเรือไชยไปแห่ลงมาถึงตำบลบางธรณี ก็เสด็จโดยทางชลมารคขึ้นไปรับลงมากรุงธนบุรีในเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๑ ปี จึงเชิญพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์ขึ้นประดิษฐานในโรงสมโภชพระอุโบสถวัดแจ้งภายในพระราชวัง มีการมหรสพสมโภชสามวัน แล้วพระราชทานพระสังวาลทองคำประดับเนาวรัตน์องค์หนึ่งแก่สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกเปนรางวัลความชอบ นายทัพนายกองนอกนั้นก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลสมควรแก่ความชอบทั่วกัน

๏ ในปีนั้นเกิดขบถขึ้นครั้งหนึ่ง คืออ้ายมหาดาบวชอยู่ณวัดพระรามกรุงเก่า แสรงการโกหกยกย่องว่าตัวเปนผู้มีบุญทำน้ำมนต์ให้แก่ประชาชนทั้งปวงล่อลวง ให้ลุ่มหลงเชื่อถือ เข้าเปนพรรคพวกแล้วก็คิดการเปนขบถ ตั้งแต่งพวกของตัวขึ้นเปนขุนนางอย่างข้าราชการในกรุงเทพทุกตำแหน่ง เว้นแต่ที่พระยายมราชคนเดียวยังขาดอยู่ พอผู้รักษากรุงกรมการทราบความจึงบอกเข้ามากราบทูล โปรดให้ข้าหลวงขึ้นไปจับได้ตัวอ้ายมหาดากับพรรคพวกมาสิ้น ให้คือ้ายมหาดาออกชำระรับเปนสัตย์จึงดำรัสว่าที่พระยายมราชของมันยังขาดอยู่ ให้เอาพระยายมราช (แขก) ซึ่งเปนโทษอยู่ ในเรือนจำไปเติมให้มันให้ครบ แล้วเอาไปประหารชีวิตเสียด้วยกันทั้งสิ้น

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๔๒ พระอาการสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีพระอัธยาไศรยฟั่นเฟือนนั้นยิ่งวิปริตหนักขึ้นทุกที โดยที่ทรงหมกมุ่นฟั่นเฝือไปในทางกรรมฐาน ครั้นเมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกได้พระพุทธปฏิมากรวิเศศมาสู่พระนคร ก็ยิ่งซ้ำทรงฟั่นเฟือนไปด้วยความยินดีถึง สัญญาวิปลาศจนสำคัญว่า พระองค์เปนพระบรมโพธิสัตวแลได้สำเร็จทางมรรคผลอาจตรัสรู้สันดานน้ำใจคนทั้งปวงได้จนถึงบางทีก็มีพระดำรัสให้หาหญิงชายชาวตลาดมาเปนอันมากแล้วทรงทายไปต่าง ๆ ว่าคนนั้นใจบุญคนนั้นใจบาป ผัวเมียคู่นั้นจะอยู่ด้วยกันยืดผัวเมียคู่นั้นจะอยู่ด้วยกันไม่นาน คนนั้นราศีกล้าคนนี้ราศีอ่อน ดังนี้เปนต้น เพราะความที่เชื่อถือมั่นคงว่าพระองค์มีสมาธิปาฏิหาริย์

แลพุทธภูมิบาระมีดังนี้ แม้การสิ่งใดมาแผ้วพานไม่เปนที่ต้องพระไทยโดยเต่เหตุน้อยก็ทรงพระพิโรธรุนแรงเหลือเกินไปต่าง ๆ เหมือนครั้งหนึ่งพระองค์เสด็จทรงเครื่องใหญ่ครั้นเสร็จแล้วทรงส่องพระฉายทอดพระเนตรเห็นพระเกษาเหนือพระกรรณเบื้องซ้ายยังเหลืออยู่เส้นหนึ่ง ก็ทรงพระพิโรธแก่ชาวพระภูษามาลาผู้ถวายเครื่องว่าแกล้งทำประจานเล่น จึงตรัสปฤกษาโทษชาวพระภูษามาลาแก่พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ ๆ กราบทูลว่าเห็นจะเปนเพราะไม่พิจารณา ซึ่งจะแกล้งทำประจานนั้นหามิได้ ครั้นได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธกรมขุนอินทรพิทักษเปนกำลัง ดำรัสว่าชอบให้เขาทำประจานพ่อเล่นไม่เจ็บแค้นด้วย ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนกรมขุนอินทรพิทักษร้อยทีถอดเสียจากยศแล้วจำไว้ แต่ชาวพระภูษามาลาผู้ถวายเครื่องสองคนกับพระยาอุทัยธรรมขางวางด้วยอีกคนหนึ่งนั้นดำรัสให้ประหารชีวิตรเสีย ดังนี้เปนต้น ครั้นนานมาเมื่อคลายพระพิโรธแล้วจึงให้ถอดพระเจ้าลูกเธอซึ่งเปนโทษออกเสียจากเรือนจำแล้วตั้งขึ้นเปนกรมขุนอินทรพิทักษให้คงยศอย่างเดิม

๑ ในปีนั้นโปรดให้พระยากำแหงสงครามผู้ครองเมืองนครราชสีมาลงมารับราชการอยู่ในกรุง ตั้งหลวงนายฤทธิ (หลานผู้ใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก) ขึ้นเปนพระยาสุริยอภัยให้ไปครองเมืองนครราชสีมา ตั้งนายจำเรศ (หลานคนกลางของสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก) เปนพระอภัยสุริยาปลัดเมืองนครราชสีมา ตั้งนายพลพัน (หลานผู้น้อยของสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก) เปน

หลวงนายฤทธิ

๑ ครั้งนั้นฝ่ายข้างเมืองเขมรเกิดการณรลาจล ด้วยเดิมแต่เมื่อคราวสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพไปตีเมืองเขมรได้แล้วตั้งให้สมเด็จพระรามราชาธิราชขึ้นครอบครองแผ่นดินเขมรอยู่นั้น ส่วนนักองพระ อุทัยราชาซึ่งแพ้ แก่ทัพไทยแล้วอพยพครอบครัว หนี ไปอา ไศรยอยู่ในเมืองยวนแต่ครั้งนั้น ครั้นภายหลังเมื่อไทยยกกองทัพกลับมาหมดแล้วนักองพระอุทัยราชาอพยพครอบครัวไพร่พลกลับมาจากเมืองยวน แต่จะตรงเข้ามาในเมืองหลวง ทีเดียวก็เกรงว่า สมเด็จพระรามราชาธิราชจะทำอันตราย อนึ่งไพร่พลของตัวก็น้อย ครั้นจะขอกองทัพยวนมาช่วยรบ ฝ่ายยวนเล่าก็ทำไม่ถนัด ด้วยไทยไปตีรบเอาเมืองบรรทายมาศ เมืองกำปอด เมืองบัตบอง เมืองเสียมราฐ มาไว้เปนของไทยได้หมดแล้ว นักองพระอุทัยราชาจึงมาอยุดตั้งอยู่แต่ที่แพรกบักปรัค ในเขตรแดนเขมร ฝ่ายยวนก็ได้แต่ให้ไพร่พลมาอยู่ด้วยเล็กน้อยเท่านั้น ในเวลานั้นสมเด็จพระรามราชาธิราชแลนักองพระอุทัยราชาต่างก็ตั้งแขงคุมเชิงกันอยู่ทั้งสองฝ่าย อยู่มาไม่นานนักองพระอุทัยราชาจึงคิดว่า การที่รบพุ่งกันก็เพราะปราถนาแก่สมบัติบ้านเมืองด้วยกันอย่างเดียว แต่ครั้นจะยกกองทัพไปกระทำย่ำยีแก่สมเด็จพระรามราชาธิราชบัดนี้ ไทยรู้ก็จะยกกองทัพไปรบจะเกิดขึ้นเปนศึกใหญ่ จะอาไศรยอำนาจยวนมาช่วยอุดหนุนก็คงไม่ตลอดได้ ถ้าแลจะนิ่งอยู่ฉะนี้แม้ว่าสมเด็จพระรามราชาธิราชจะ

กดขี่ข่มเหงก็จะไม่พ้นต้องรบราฆ่าฟันกันจำเปนต้องอ่อนน้อมยอมเสียข้างหนึ่งจึงจะมีความศุข จึ่งให้พระสังฆราชแลขุนนางผู้ใหญ่มาว่ากล่าวยอมยกให้สมเด็จพระรามราชาธิราชเปนทรงราชอยู่ตามเดิมฝ่ายตัวจะขอลดลงเปนมหาอุปโยราช (คือตำแหน่งกรมพระราชวังหลัง เพราะเขมรนับถือว่าฝ่ายหลังเปนใหญ่กว่าฝ่ายน่า (คืออุปราช) จึงขอเปนฝ่ายหลัง) สมเด็จพระรามราชาธิราชก็มีศุภอักษรเข้ามากราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จึงโปรดให้ข้าหลวงออกไปตั้งให้สมประสงค์ ครั้นอยู่มาได้สองปีเศษมหาอุปโยราชประชวรอยู่จึงมีขุนนางผู้หนึ่งเปนที่พระยาวิบุลยราช (ชื่อชู) ไปคิดการจะเอาที่ทรงราชให้มหาอุปราช ๆ ไม่ยินยอมด้วย พระยาวิบุลยราชกลับไปทูลกล่าวโทษว่ามหาอุปราชคิดขบถ สมเด็จพระรามราชาธิราชจึ่งสั่งให้พระยาวิบุลยราชแต่งคนไปลอบฆ่ามหาอุปราชถึงแก่ทิวงคต มหาอุปโยราชได้ทราบความก็โทมนัศในใจโรคจึงกำเริบมากขึ้นจนถึงทิวงคตลงอีก ในเวลานั้นก็เหลือแต่ทรงราชอยู่องค์เดียว ฝ่ายฟ้าทละหะ (มู) ซึ่งเปนพวกพ้องนักองพระอุทัยราชามหาอุปโยราชกับขุนนางในพวกเดียวกันอีกหลายคนแลพระยาวิบุลยราช (ชู) ด้วยอีกคนหนึ่งสมคบคิดกันเปนขบถจับสมเด็จพระรามราชาธิราชได้ใส่กรงไปถ่วงน้ำเสียที่พังขะยอง โอรสของสมเด็จพระรามราชาธิราชมีอยู่สี่องค์พวกขบถก็ฆ่าเสียสิ้น แล้วรับโอรสของอุปโยราช ชื่อนักองเองอายุได้ ๗ ขวบมาทนุบำรุงยกขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินเขมร ฟ้าทละหะตั้งตัวขึ้นเปนมหาอุปราชกำกับนักองเองออกว่าราชการแผ่นดินอยู่ พวกขุน

นางที่ร่วมคิดด้วยกันก็ตั้งเปนขุนนางผู้ใหญ่ขึ้นทุกคน ฝ่ายขุนนางในพวกที่นับถือสมเด็จพระรามราชาธิราช มีพระยายมราช (แบน) เปนต้น ไม่เต็มใจเข้าด้วยพวกอุปโยราชจึ่งลอบหนีมาเมืองบั้ตบองแล้วมีหนังสือบอกการณจลาจลเข้ามากราบทูล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบจึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตรีย์ศึกเปนแม่ทัพใหญ่ถืออาญาสิทธิ์เจ้าพระยาสุรสีห์เปนทัพน่า ให้พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษกับพระยากำแหงสงครามเปนเกียกกายกองหนุน พระยานครสวรรค์เปนยุกตระบัตรทัพ พระเจ้าหลานเธอกรมขุนรามภูเบศรเปนทัพหลังพระยาธรรมาเปนกองลำเลียง รวมทั้งหกทัพเปนพลหมื่นหนึ่งยกไปตีเมืองเขมร ให้จับมหาอุปราชฆ่าเสียแลปราบปรามพวกขบถเสียให้ราบคาบ แล้วให้ตั้งพระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษเปนผู้อยู่ครองเมืองกัมพูชาธิบดีสืบไป สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตรีย์ศึกกับแม่ทัพนายกองทั้งปวงก็ยกกองทัพไปถึงเมืองเขมร แม่ทัพใหญ่ตั้งทัพอยู่ณเมืองนครเสียมราษฐ ทัพน่ายกไปทางเมืองบั้ตบองฟากทเลสาบฝ่ายตวันตกเกณฑ์เอากองทัพพระยายมราชเขมรเมืองบั้ตบองเข้ากอง ทัพยกไปตีเมืองบรรทายเพ็ชร ทัพกรมขุนอินทรพิทักษพระยากำแหงสงครามก็ยกหนุนไป ทัพกรมขุนรามภูเบศรแลทัพพระยาธรรมายกไปทางทเลสาบฟากตวันออกไปตั้งณเมืองกำพงสวาย ฝ่ายมหาอุปราชรู้ว่ากองทัพไทยยกไปมากก็ตกใจมิได้อยู่สู้รบ พาสมัคพรรคพวกครอบครัว หนีออกจากเมืองบรรทายเพ็ชร ไปอยู่เมือง พนมเพ็ญแล้วบอกไป

หอสมุดดำรงราชานุภาพ
กรมศิลปากร

ขอกองทัพยวนเมืองไซ่ง่อนมาช่วย ยวนก็ยกทัพเรือมาเมืองพนมเพ็ญ ส่วนนักพระองเองนั้นพระยากลาโหม (ปก) ซึ่งเปนพี่เลี้ยงพาหนีไปอยู่เกาะเกิด กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์รี้ยกตามไปเมืองพนมเพ็ญตั้งรอกันอยู่ยังมิได้ออกต่อรบกัน ทัพกรมขุนอินทรพิทักษก็ยกหนุนไปณเมืองบรรทายเพ็ชร

๑ ฉลุปีจุลศักราช ๑๑๔๓ ในขณะนั้นราชการในพระนครผันแปรไปต่าง ๆ เพราะเหตุด้วยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริตกำเริบแรงกล้า ด้วยสำคัญพระไทยว่าได้โสดาบัตติผลเลพุทธภูมิบารมีเปนต้นนั้น เวลาวันหนึ่งดำรัสให้ประชุมพระสงฆ์พร้อมกัน แล้วดำรัสถามพระสงฆ์ราชาคณะเหล่านั้นว่า พระสงฆ์ปุถุชนจะไหว้นบเคารพคฤหัฐอันเปนโสดาบันบุทคลจะได้ฤๅไม่ได้ พระสงฆ์ที่สอพลอทั้งปวงก็พากันถวายพระพรว่าไหว้ได้ แต่พระราชาคณะอีก ๓ องค์คือสมเด็จพระสังฆราชวัดบางว้าใหญ่ ๑ พระพุทธาจารย์วัดบางว้าน้อย ๑ พระพิมลธรรม วัดโพธาราม ๑ ทั้ง ๓ องค์นี้ถวายพระพรว่าไหว้ไม่ได้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธแก่พระราชาคณะ ที่ว่าไหว้ไม่ได้นั้นเปนกำลังดำรัสให้พระพุทธโฆษาพระโพธิวงษ (ซึ่งเปนผู้ว่าไหว้ได้นั้น) เอาตัวพระราชาคณะ ๓ องค์ที่ว่าไหว้ไม่ได้กับพระสงฆ์ถานาเปรียญเลอันดับในวัดบางว้าใหญ่ วัดบางว้าน้อย วัดโพธาราม ทั้ง ๓ วัดนี้ ไปลงทัณฑกรรมเสียที่วัดหงษทั้งสิ้น แต่ตัวพระราชาคณะทั้ง ๓ องค์นั้นให้ถอดเสียจากสมณะถานันดรศักดิ์แล้วตีหลังองค์ละ

ร้อยที พระที่เปนถานาเปรียญให้ตีหลังองค์ละ ๕๐ ที พระอันดับให้ตีหลังองค์ละ ๓๐ ที แล้วให้ไปชำระล้างเว็จในวัดหงษ์ทั้งสิ้นด้วยกัน รวมพระสงฆ์ที่ต้องโทษทั้ง ๓ พระอารามประมาณห้าร้อยรูปเศศ แล้วตั้งพระโพธิวงษขึ้นเปนสมเด็จพระสังฆราช ตั้งพระพุทธโฆษาจาริยเปนพระวันรัต ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์หวกอลัชชีทั้งปวงก็เข้าเฝ้าถวายบังคมหมอบกราบเหมือนอย่างข้าราชการฝ่ายฆราวาศสิ้น จึงดำรัสสั่งพระรัตนมุนีให้ขนานพระนามพระองค์ถวายใหม่ พระรัตนมุนีจึงถวายพระนามว่า " สมเด็จพระสยามยอดโยคาวจรบวรพุทธางกูร อดูลยขัติยราชวงษ ฯลฯ " ก็ทรงชอบพระราชหฤไทยสมด้วยที่ว่าพระองค์ถึงพระโสดาดังทรงพระดำรินั้น

๑ ในสมัยครั้งนั้นเมื่อพระเจ้าแผ่นดินมิได้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรมเสียพระจริตฟั่นเฟือนไปก็เปนช่องให้เกิดการณ์จลาจลเดือดร้อนขึ้นต่าง ๆ ฝ่ายพระพุทธสาสนาก็เศร้าหมองเสื่อมทรุดลง เพราะเหตุด้วยทรงทำทัณฑกรรมแก่พระสงฆ์ทั้งห้าร้อยด้วยเหตุอันหาความผิดมิได้ ประชาชนทั้งปวงบรรดาที่เปนสัมมาทฤษฐินับถือในพระพุทธสาสนาก็พากันสังเวชสลดจิตรเปนอันมาก บางคนที่มีใจศรัทธาถึงเข้ายอมให้ตีหลังรับโทษแทนพระสงฆ์ก็มี บางคนก็เข้ารับอุปถัมภ์บำรุงปฏิบัติต่าง ๆ บ้างก็มี พากันเศร้าโศกสงสารแทบทั้งพระนคร เว้นแต่พวกพาลทุจริตมฤจฉาทิฐิทั้งปวงมีพันสีพันลาทั้ง ๒ คนนี้เปนต้นมิได้มีใจหวาดหวั่นสดุ้งสเทือนด้วยทุกขภัยที่บังเกิดมี พากันนิยมยินดี

ด้วยเหนช่องเหนทางที่จะประพฤติการทุจริตต่าง ๆ กดขี่ข่มเหงผู้ซึ่งเจ้าตัวไม่ชอบใจ เที่ยวเก็บความเท็จที่ฉกรรจ์มหันตโทษมาเปนโจทย ฟ้องร้องใส่ความแก่ขุนนางข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในแลราษฎร ว่าขายสิ่งของที่ต้องห้ามต่าง ๆ เอาลงสำเภาไปต่างประเทศนั้นเปนต้น แลฟ้องหาว่าผู้นั้นผู้นี้เบียดบังฉ้อฉนพระราชทรัพย์ สิ่งของทองเงินในท้องพระคลังทั้งปวงไป ให้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงตัดสินกลับเอาเท็จเปนจริง ๆ เปนเท็จ ให้ชำระเร่งรัดเอาเงินทองไม่รับก็ให้เฆี่ยนตีตบต่อยเอาด้วยอาญา ถ้ารับให้ปรับไหม ทวีคูณ ตรีคูณ จัตุรคูณ ขึ้นไปเปนลำดับเร่งรัดเอาเงินทอง ถ้าไม่ได้ก็จำจองเฆี่ยนตีตบติดไม้ย่างเพลิง ที่ไม่มีให้ก็ต้องรับอาญาอันรุนแรงอย่างยิ่งจนถึงแก่ความตายก็มี ครั้งนั้นจนถึงบุตรภรรยาของสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก แลครอบครัวแม่ทัพนายกองที่ตัวต้องไปราชการทัพณเมืองเขมรก็ต้องถูกฟ้องหากล่าวโทษ พระเจ้าแผ่นดินเอามาจองจำทำโทษเร่งรัดเอาเงินทองต่าง ๆ เปนหลายราย อนึ่งไม่ทรงไว้พระหฤไทยแก่ข้าราชการที่เปนเจ้าพนักงานพระคลังต่าง ๆ เหนว่าฉ้อกระบัดเบียดบังพระราชทรัพย์เสียทั้งสิ้น ทรงตั้งให้พระสงฆ์มาเปนเจ้าพนักงานกำกับคลังทุก ๆ กรม แล้วตั้งให้พันลีเปนที่ขุนจิตจูล ตั้งพันลาเปนขุนประมูลราชทรัพย์ไว้สำหรับควบคุมพวกโจทย์ที่ร้องฟ้องกล่าวโทษประชาชน ฝ่ายคนทั้งปวงซึ่งมีวิไสยใจพาล ชั้นแต่ว่าผู้รักษาเมืองกรมการตามหัวเมืองที่ใกล้ ๆ

ในจังหวัดแขวงกรุงเทพ ต่างเหนช่องโอกาศฉนั้นก็พากันดีใจ เพราะพื้นวิไสยตัวอยากจะได้กดขี่ข่มเหงราษฎร หาผลประโยชน์อยู่เสมอ จึงชวนกันเข้าหานายกองโจทย์ทั้งสองปรองดองเปนพวรคพวกพอประสมประสานได้อำนาจไปข่มขี่ราษฎรทำความเดือดร้อนให้แก่กล้าขึ้น ครั้งนั้นสมณพราหมณาจาริยข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายใน แลไพร่บ้านพลเมืองได้ความทุกขร้อนเปนสาหัศ ด้วยพระเจ้าแผ่นดินเช้าด้วยพวกพาลปล่อยให้มีอำนาจวาศนาพากันกดขี่ข่มเหงมหาชน ให้ต้องรับความทุกขเวทนาด้วยอาญาจองจำทำโทษเร่งรัดเอาพัศดุเงินทอง ที่ไม่ได้ก็ต้องถูกเฆี่ยนตีตบต่อยติดไม้ย่างเพลิง ได้ความลำบากเจ็บป่วยล้มตายก็มาก ผู้ที่มีปัญญาก็คิดอพยพครอบครัวเล็ดลอดหลีกหนีเข้าป่าดงไป ทิ้งบ้านเรือนร้างว่างเปล่าไว้เปนอันมาก เพราะไม่มีผู้จะระงับดับความทุกขร้อนได้

๑ ในขณะนั้นฝ่ายข้างกรุงเก่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็โปรดให้พระวิชิตณรงค์ ขึ้นไปตั้งเก็บเงินแก่ราษฎรอยู่กอง ๑ พระวิชิตณรงค์กับกรมการกรุงเก่ากดขี่เร่งเงินราษฎรร้อนรนหนักเข้า ก็เกิดเหตุขึ้นเพราะพวกชาวบ้านแม่ลาในแขวงกรุงเก่านั้น มีนายบุญนาคเปนหัวน่าคบคิดกันกับขุนสุระอีกคนหนึ่ง ตั้งเกลี้ยกล่อมชักชวนชาวบ้านเข้าเปนพวกพ้องได้มากก็ควบคุมกันลงมาถึงกรุงเก่ายกเข้าปล้นจวนเกาะจับพระวิชิตณรงค์กับกรมการฆ่าเสียหลายคน กรมการที่เหลือตายก็หนีลงมากรุงธนบุรีให้นำความขึ้นกราบทูล ขณะนั้นพระยาสรรค์บุรี

ผู้ครองเมืองสรรค์ลงมาอยู่ที่กรุงจึงโปรดให้ขึ้นไปจับพวกขบถ ครั้นพระยาสรรค์ขึ้นไปถึงกรุงเก่า นายบุญนาคก็เกลี้ยกล่อมยอมให้พระยาสรรค์เปนนายให้ยกลงมาตีกรุงธนบุรี พระยาสรรค์เหนเปนทีที่จะคิดเอาราชสมบัติก็ยินยอมพร้อมใจ เข้าเปนพรรคพวกด้วยนายบุญนาคยกไพร่พลลงมาถึงกรุงธนบุรีเข้าล้อมพระราชวังไว้รอบ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบว่า พระยาสรรค์กลับเปนพวกขบถยกมาล้อมพระราชวัง ก็ให้พลทหารขึ้นรักษาน่าที่ชิงเทิลยิงปืนโต้ตอบกันอยู่คืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นทรงเหนว่าจะรักษาพระราชวังไว้ไม่ได้แล้วก็ให้พระสงฆ์ออกไปเจรจาทัพรับสาระภาพผิดยอมแพ้ ขอแต่ชีวิตรไว้ พอค่ำลงก็เสด็จออกทรงผนวชณ พระอุโบสถวัดแจ้งภายในพระราชวังพระยาสรรค์จึงให้เนียรเทศพระเจ้าตากออกเสียจากเจ้าแผ่นดิน ให้คุมเอาตัวจำไว้ เจ้าตากอยู่ในราชสมบัติได้ ๑ ๕ ปีก็เสียพระนครแก่พระยาสรรค์

● ในครั้งนั้นพระยาสรรค์ก็ได้ว่าราชการแผ่นดินอยู่โดยไม่มีผู้ใดจะมีกำลังแลอำนาจออกกีดกั้นได้ เพราะท่านผู้มีอำนาจแลสติปัญญาสามารถจะปราบปรามการณจลาจลได้ คือสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริยศึกเปนต้นนั้นก็ออกไปทัพเสียทางไกล ส่วนพวกข้าราชการที่เจ้าตากชุบเลี้ยงให้มีอำนาจวาศนาอยู่ในกรุงในตอนนี้ ก็ล้วนแต่เปนคนพาลสันดานชั่ว มีพวกอลัชชีบรรพชิต แลพวกพันสี พันลาเปนต้น กระทำการทุจริตเปนที่เกลียดชังอย่างยิ่งของ

คนทั้งหลายทั่วไป มีสมัคพรรคพวกก็ล้วนแต่คนซึ่งขลาดสะพลอ พลึกเพลงต่าง ๆ ก็แต่ถึงว่าพระยาสรรค์ทำการสำเร็จได้ถึงเพียงนั้นก็ไม่มั่นหมายใจได้ว่าจะสำเร็จแก่ตัวตลอดไป เพราะคนทั้งหลายพากันนิยมในสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกอยู่เปนพื้น ไม่มีผู้ใดจะเข้าเปนพรรคพวกสนิทสนมกับพระยาสรรค์มากนัก ก็จำเปนต้องว่าราชการไปกลาง ๆ ทำการให้ปรากฏว่าจะระงับดับยุคเข็ญหมายจะหาพวกพ้องผู้นิยมยินดีเปนประมาณ จึ่งให้ถอดนักโทษทั้งปวงที่เจ้าตากให้จำไว้นั้นออกเสียสิ้น แลเอาตัวกรมขุนอนุรักษสงครามหลานเจ้าตากกับญาติวงษพงษาของเจ้าตากจำไว้ด้วยกันหมด ฝ่ายข้าราชการแลราษฎรทั้งปวงที่เปนโทษครั้งแผ่นดินเจ้าตาก ครั้นออกพ้นโทษได้ ก็พากันเที่ยวไล่จับพวกโจทย์ทั้งปวง มีพันสี พันลาเปนต้น ฆ่าฟันเสียเปนอันมากด้วยความโกรธแค้น พวกโจทยก็หนีไปซุ่มซ่อนอยู่ตามวัดบ้างตามบ้านบ้าง ชนเหล่านั้นก็คุมพรรคพวกตามไปเที่ยวรบราฆ่าฟันกันทุกแห่งทุกตำบล พระยาสรรค์ผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็ไม่สามารถจะปราบปรามดับความจลาจลที่เกิดขึ้นอีกในสมัยครั้งนั้นให้เรียบร้อยราบคาบได้

๏ ขณะเมื่อกรุงธนบุรียังไม่เสียแก่พระยาสรรค์นั้น ฝ่ายพระยาสุริยอภัยผู้ครองเมืองนครราชสีมาทราบว่าที่กรุงเกิดการณ์จลาจล จึงออกไปแจ้งความแก่สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกณเมืองนครเสียมราษฐ โดยเหตุนั้น สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกจึ่งให้พระยาสุริยอภัยรีบยกกองทัพเข้ามาก่อน พระยาสุริยอภัยก็กลับมาเมืองนครราช

สีมาให้พระอภัยสุริยาอยู่รักษาเมือง ตัวพระยาสุริยอภัยจัดได้ไพร่พลพันเศศก็ยกลงมากรุงธนบุรี พอพระยาสรรค์ตีกรุงได้เข้าว่าราชการแผ่นดินอยู่แล้ว พระยาสุริยอภัยก็หยุดกองทัพตั้งรอฟังการอยู่บ้านเดิมณบ้านปูนเหนือสวนมังคุด

๏ ฝ่ายพระยาสรรค์เมื่อพระยาสุริยอภัยยกกองทัพเข้ามาถึงครั้งนั้นก็จำเปนต้องเอาใจดีต่อ ทำเปนเชื้อเชิญมาปฤกษาราชการที่ว่าราชการในพระราชวังโดยอาการเปนปรกติ แต่ให้อึดอัดขัดขวางอยู่ในใจด้วยการที่คิดเกลี้ยกล่อมหาพวกพ้องผู้นิยมยินดี จะเปนกำลังคิดอ่านการแผ่นดินนั้นก็ยังไม่สำเร็จแน่นอนแก่ใจได้ พระยาสุริยอภัยเปนหลานสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริยศึกเข้ามาตั้งอยู่เช่นนั้น ก็เหนว่าข้าราชการทั้งปวง ก็คงจะยำเกรงอำนาจสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริยศึกไม่เข้ามาผักใฝ่ข้างตัวเปนแน่แท้ สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกนั้นเล่านัยวันก็แต่จะเข้ามาถึงกรุง แลถ้าการเปนไปเช่นนั้นความปราดถนาของพระยาสรรค์ก็ย่อมจะไม่สมประสงค์ได้เปนมั่นคง จึงคิดอ่านกับพระยามหาเสนาแลพระยารามัญวงษ ลอบถอดกรมขุนอนุรักษสงครามออกจากเวรจำยุยงกรมขุนอนุรักษสงคราม ให้ออกเปนตัวคิดอ่านกำจัดพระยาสุริยอภัย กรมขุนอนุรักษสงครามก็เชื่อถือเอาเงินในท้องพระคลังที่เจ้าตากเร่งรัดราษฎรมาได้นั้น ออกบนบานแจกจ่ายแก่ข้าราชการแลทหารซึ่งยินดียอมเปนพวกพ้องของตนนั้นเปนอันมาก ในขณนั้นคนทั้งปวงก็แตกออกเปนสองฝ่าย ที่สันดานโลภอยากได้เงิน

ทองก็เข้าเปนพวกกรมขุนอนุรักษสงคราม ผู้ที่นับถือสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกก็มิได้รับเงิน หนีออกมาเข้าพวกพระยาสุริยอภัย กรมขุนอนุรักษสงครามเหนว่าคนที่เข้าข้างพวกตัวก็มาก พอจะทำการได้ก็คุมพลยกไปรบพระยาสุริยอภัยในเวลากลางคืน แกล้งจุดไฟให้ไหม้บ้านเรือนราษฎรที่บ้านปูนเหนือบ้านพระยาสุริยอภัยขึ้น หวังจะให้ไฟลามมาไหม้บ้านพระยาสุริยอภัยด้วย ไฟไหม้ติดลามมาพอถึงบ้านพระยาสุริยอภัยก็ดับหาติดต่อมาไม่ พระยาสุริยอภัยให้พลทหารต่อสู้รบอยู่ด้วยพลกรมขุนอนุรักษสงครามจนเวลาเช้า ทัพกรมขุนอนุรักษสงครามก็แตกหนีข้ามคลองบางกอกน้อยไป พวกพลพระยาสุริยอภัยตามจับตัวกรมขุนอนุรักษสงครามกับพรรคพวกได้เปนอันมาก เอาตัวจำครบไว้ พระยาสรรค์ทราบความก็คิดย่อท้ออยู่มิอาจที่จะคิดเลือกส่งใครให้ไปรบกับพระยาสุริยอภัยได้อีก ก็รักษาราชการเปนปรกติอยู่แต่ในพระราชวัง

๏ ส่วนสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก เมื่อให้พระยาสุริยอภัยยกมาแล้ว จึงแต่งหนังสือบอกข้อราชการแผ่นดินอันแปนจลาจลไปแจ้งแก่เจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งลงไปตั้งทัพอยู่ณเมืองพนมเพ็ญฉบับหนึ่ง แลบอกไปถึงพระยาธรรมาซึ่งตั้งทัพอยู่ณเมืองกำพงสวาย ให้จับกรมขุนรามภูเบศรส่งเข้ามาด้วยอีกฉบับหนึ่ง แล้วให้ตรวจเตรียมกองทัพยกยกจากเมืองเสียมราษฐ ข้ามแม่น้ำเมืองปราจิณตัดตรงมาทางทุ่งแสนแสบ ฝ่ายราษฎรชาวเมืองทราบว่าสมเด็จเจ้าพระยา

มหากระษัตริย์ศึกยกกองทัพกลับเข้ามา ต่างคนชื่นชมยินดียกมือขึ้นถวายบังคมแล้วว่า "ครั้งนี้ความยุคเข็ญจะสงบเรียบร้อยได้เปนแท้ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเปนสุขสืบไป" บ้างก็ชักชวนกันออกไปรับกองทัพถึงทุ่งแสนแสบ พระยาสุริยอภัยจึงให้ปลูกพลับพลารับเสด็จริมตะพานน้ำท่าวัดโพธาราม แห่งฟากตวันออกของกรุงธนบุรี (คือที่เรียกว่าท่าเตียนเดี๋ยวนี้) แล้วให้แต่งเรือพระที่นั่งกรายมาคอยรับเสด็จ ข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในก็ขึ้นมาคอยอยู่เปนอันมาก สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกเสด็จถึงกรุงธนบุรีขึ้นประทับพลับพลาที่พัก ข้าราชการจึงเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งข้ามฟากไปเข้าพระราชวังประทับนศาลาลูกขุนในวังชั้นหน้า (?) ข้าราชการทั้งหลายก็มาเฝ้าพร้อมกัน ฝ่ายพระยาสรรค์กลัวพระเดชานุภาพเปนกำลังมิรู้ที่จะคิดอ่านประการใด ก็พลอยประสมเข้าไปเฝ้ากับขุนนางทั้งปวงด้วย สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกจึงปฤกษาพร้อมด้วยข้าราชการทั้งปวงว่า "เมื่อพระเจ้าแผ่นดินประพฤติการดังนี้ท่านทั้งปวงจะเหนประการใด" ข้าราชการพร้อมกันมีเสนาบดีลูกขุนเปนประธานกราบทูลว่า "พระเจ้าแผ่นดินประพฤติการทุจริตผิดด้วยราชประเพณีฉนี้ก็เหนว่าเปนเสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่ ทำให้สมณะพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อนเปนอันมากข้าศึกสัตรูภายนอกล่วงรู้ก็จะพากันกำเริบขึ้น จะละไว้ไม่ได้ควรให้สำเร็จโทษเสีย" ครั้นได้ทรงฟังคำปฤกษาดังนั้นจึงดำรัส

ให้สำเร็จโทษเจ้าตากเสียตามคำปฤกษา ผู้คุมแลเพ็ชฌฆาฏก็เอาตัวเจ้าตากสินไปประหารชีวิตรเสียที่น่าป้อมวิไชยประสิทธิ์ แล้วเอาศพไปฝังไว้ณวัดบางยี่เรือใต้ เจ้าตากสินอายุได้ ๔๘ ปี

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ เมื่อได้ทราบหนังสือบอกแล้ว จึงให้กองทัพเขมรพระยายมราชเข้าล้อมกรมขุนอินทรพิทักษไว้แล้ว ก็เลิกทัพกลับมากรุงธนบุรี ส่วนข้างพระยาธรรมาก็จับกรมขุนรามภูเบศรจำไว้ แล้วก็เลิกทัพกลับเข้ามาเหมือนกัน

คำถาม

๑ ถามว่า พม่ายกทัพกลับมาตีเมืองเชียงใหม่ ได้รบกันอย่างไร แล้วไทยจะยกกลับเลยไปตีเมืองเชียงแสนได้ ไปตีฤๅเปล่า

๒ ถามว่า พม่ายกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือเพราะประสงค์อย่างไร เมื่อยกมาลงมาทางไหนก่อน

๓ ถามว่า เมืองพระพิศณุโลกยเสียแก่พม่า เสียด้วยอย่างไร เมื่อไทยจะล่าทัพออกจากเมือง ไทยทำอย่างไรบ้าง

๔ ถามว่า ไทยล่าทัพออกจากเมืองพระพิศณุโลกยแล้ว ยกเลยไปทางไหน พม่าได้เมืองพระพิศณุโลกยแล้วรบพุ่งกันกับไทยอย่างไรต่อไปอีก

๕ ถามว่า โปรดให้ใครยกกองทัพไปปราบปรามพวกขบถที่เมือง จำปาศักดิ์ เมื่อปราบพวกขบถราบคาบแล้ว กลับมาได้ความชอบอย่างไร

๖ ถามว่า ใครยกกองทัพไปตีเมืองศรีสัตนาคนหุต ทำไมจึงต้องไปตี ๆ ได้ฤๅไม่ จับเจ้าเมืองได้ฤๅเปล่า

๗ ถามว่า เมื่อกองทัพกลับจากเมืองศรีสัตนาคนหุตได้ของวิเศษสิ่งใดมาบ้าง ขณะนั้นจุลศักราชเท่าใด

๘ ถามว่า เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๓ มีเกิดขบถขึ้นที่ไหนคือใคร เมื่อขบถครั้นจับตัวมาได้ให้ชำระลงโทษอย่างไร

๙ ถามว่า ต้นเหตุที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสียพระจริตนั้นเปนด้วยเหตุใด แล้วสิ่งใดมาประกอบให้โรคกำเริบแรงกล้าขึ้นบ้าง

๑๐ ถามว่า พระอาการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระสติฟั่นเฟือนฟุ้งสร้านไปนั้นอย่างใด แลทรงพระพิโรธรุนแรงเหลือเกินไปอย่างใด

๑๑ ถามว่า ที่เมืองเขมรเกิดเหตุจลาจลขึ้นอย่างไร โปรดให้ใครยกทัพไปปราบปราม ได้รบพุ่งกันอย่างไร

๑๒ ถามว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประพฤติการอย่างใดที่เปนต้นเหตุทำให้เกิดการณจลาจลขึ้นในแผ่นดิน

๑๓ ถามว่า ทำไมที่กรุงเก่าจึงเกิดขบถขึ้น ใครเปนต้นคิด

การขบถ พระเจ้าแผ่นดินให้ ใครยกกองทัพ จับพวกขบถ

๑๔ ถามว่า ใครยกกองทัพมารบกรุงธนบุรี ได้สู้รบกันอย่างใด เจ้าตากอยู่ในราชสมบัติได้กี่ปีจึงเสียพระนคร

๑๕ ถามว่า เมื่อพระยาสรรค์ได้พระนครแล้ว ทำไมไม่ตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินเสียเอง ฤๅจะให้ใครครอบครองราชสมบัติ

๑๖ ถามว่า เมื่อพระยาสุริยอภัยยกทัพเข้ามา พระยาสรรค์ก็เชิญมาปฤกษาหาฤๅดี แต่ภายหลังใครยกไปรบพระยาสุริยอภัย

๑๗ ถามว่า พวกบุตรหลานญาติวงษเจ้าตาก พระยาสรรค์ก็ให้จำไว้หมดแต่ทำไมกรมขุนอนุรักษสงครามจึงออกไปรบพระยาสุริยอภัยได้

๑๘ ถามว่า เมื่อขณะเกิดการณ์ลาจลนั้นสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกไปไหน แล้วยกกองทัพกลับมาเมื่อไร

๑๙ ถามว่า ข้าราชการปฤกษาโทษเจ้าตากอย่างไร แล้วทำอย่างไรเจ้าตากอายุได้เท่าใด

๒๐ ถามว่า เจ้าพระยาสุรสีห์ แลกรมขุนรามภูเบศรก็ไปทัพเมืองเขมรด้วย แต่กลับมาฤๅยัง ถ้ากลับมา กลับมาอย่างไร

กรุงรัตนโกสินทร์
พระบรมราชวงษจักรีมหากระษัตริย์ศึก
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

ตอนที่ ๑

๑ ขณะนั้นข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันกราบทูลอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก ขึ้นครองราชสมบัติปราบปรามความจลาจลดับยุคเข็ญให้ร่มเย็นแก่สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรสืบไป สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก ก็ทรงรับด้วยพระอาการดุษณีภาพแล้วเสด็จประทับแรมอยู่ณพลับพลาน่าโรงพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฏดำรัสให้ชำระกรมขุนอนุรักษสงครามซึ่งก่อการรบพุ่งทำให้ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อนยิ่งขึ้นอีกนั้น กรมขุนอนุรักษสงครามให้การซัดทอดถึงพระยาสรรค์ซึ่งเปนผู้ต้นเหตุยุยงส่งเสิม ให้ทำการรบพุ่ง แลบุตรหลานเจ้าตากกับข้าราชการที่เข้าเปนพวกพ้องด้วยนั้นทั้งสิ้น ได้ตัวมาชำระก็รับเปนสัตย์ สมดังกรมขุนอนุรักษสงคราม กรมขุนรามภูเบศร์ กับพระยาสรรค์ แลพรรคพวกที่เปนตัวต้นเหตุสำคัญนั้นโปรดให้ประหารชีวิตรเสียสิ้น พวกที่เปนแต่ปลายเหตุเล็กน้อยพลอยรบพุ่ง ก็โปรดแต่เพียงให้ลงพระราชอาญาบ้าง จำไว้บ้าง

ตามโทษานุโทษ

๑ ครั้นชำระปราบปรามพวกก่อการณจลาจลเสร็จแล้ว ทรงพระดำริห์ว่าที่พระราชวังเก่าเจ้าตากซึ่งตั้งอยู่ณกรุงธนบุรีฟากตวันตกนั้น ภูมิประเทศไม่ดีด้วยเปนที่คุ้งน้ำเซาะอยู่เสมอ จะสร้างเปนพระราชนิเวศน์ใหญ่ก็คงจะไม่ถาวรยืนนาน อนึ่งพระราชมณฑิรสถานก็ตั้งอยู่ในระหว่างพระอารามคือวัดแจ้งแลวัดท้ายตลาดกระหนาบอยู่ทั้ง ๒ ข้างดูมิบังควร ในขณะนั้นจึ่งดำรัสสั่งพระยาธรรมาธิบดีพระยาวิจิตรนาวีให้เปนแม่กองมาสร้างพระราชนิเวศน์ขึ้นใหม่ข้างฝ่ายฟากตวันออก ณที่บ้านพระยาราชาเศรฐีแลบ้านจีนทั้งปวง (คือพระบรมมหาราชวังเดี๋ยวนี้) ให้พระยาราชาเศรฐียกครอบครัวจีนทั้งหลายลงไปตั้งบ้านเรือนอยู่ใหม่ณหมู่สวนใต้คลองวัดสามปลื้มลงไปจนถึงเหนือคลองวัดสามเพ็ง

๒ ฝ่ายกรมขุนอินทรพิทักษกับพระยากำแหงสงคราม เมื่อกองทัพเขมรยกเข้าล้อมอยู่ ไม่รู้ว่าเหตุผลประการใด คิดว่าเขมรกลับเปนขบถจึ่งแต่งหนังสือบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี แล้วก็รบตีแหกออกจากที่ล้อมได้ รีบยกกองทัพกลับเข้ามาถึงเมืองปราจิณ จึ่งทราบว่าผลัดแผ่นดินใหม่ ไพร่พลเหล่านั้นต่างก็กระจัดกระจายเข้ามาหาครอบครัว แต่ตัวกรมขุนอินทรพิทักษกับพระยากำแหงสงครามนั้น เลยหลบหนีไปในป่าใกล้เขาบัถวีกรมการเมืองปราจิณบุรีมีใบบอกเข้ามากราบทูล จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพ

ไปตามจับมาได้ ทรงพระกรุณาโปรดจะชุบเลี้ยงไว้ โดยทรงเหนว่าไม่มีความผิด กรมขุนอินทรพิทักษไม่ยอมอยู่จะขอตายตามบิดา จึงโปรดให้เอากรมขุนอินทรพิทักษกับพระยากำแหงสงครามไปประหารชีวิตรเสีย

๏ ครั้นณวันอาทิตย์แรมเก้าค่ำเดือนหกปีขานจัตวาศกจุลศักราช ๑๑๔๔ ให้ตั้งการพระราชพิธียกหลักเมือง สร้างพระนครใหม่ฝ่ายฟากตวันออก รุ่งขึ้นณวันจันทร์แรมสิบค่ำเดือนหก จับการทำพระราชวัง ล้อมด้วยระเนียดไม้ไว้ก่อน ยังมิได้ก่อกำแพง ครั้นณวันจันทร์ขึ้นค่ำหนึ่งเดือนแปดปฐมาสาธปีขานจัตวาศกจุลศักราช ๑๑๔๔ เปนปีที่ ๑ ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเศกโดยสังเขป รุ่งขึ้นณวันพฤหัศบดีขึ้นสี่ค่ำ เปนวันปราบดาภิเศกสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติในที่พระนครที่สร้างใหม่ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (ภายหลังเรียกนามแผ่นดินตามนามพระพุทธรูปซึ่งสร้างขึ้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์" แลปรากฏพระนามในภายหลังอีกอย่างหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนารถ ฯลฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์" ในขณะนั้นพระชนม์ได้ ๔๖ พรรษา ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์พิศณุวาธิราชพระราชอนุชา ขึ้นดำรงในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เฉลิมอุปราชาภิเศกเปนกรมพระราชวัง

บวรสถานมงคลรับพระราชบัณฑูร (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทนั้น) พระบรมวงษานุวงษซึ่งยังมีพระชนม์อยู่ในเวลานั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดตั้งขึ้นให้ดำรงพระยศอยู่ในราชตระกูลเปนลำดับตามผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วทั้งสิ้น

๑ ทรงตั้งพระเชษฐภคินีพระองค์ใหญ่ที่ ๑ ขึ้นเปนเจ้าฟ้าต่างกรมทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีพระเชษฐาธิราชพระองค์ ๑ ซึ่งนับเปนพี่เปนที่ ๒ ทรงนามพระเจ้าขุนรามณรงค์ท่านสิ้นพระชนม์ชีพเสียแต่ครั้งกรุงทวาราวดียังบริบูรณ์อยู่นั้นแล้ว พระเชษฐภคินีพระองค์น้อย นับเปนที่ ๓ ตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้าต่างกรมทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปนที่ ๔ กรมพระราชวังบวร ๑ เปนที่ ๕ พระกนิฐภคินีพระองค์ ๑ (ประสูตรแต่พระมารดาซึ่งเปนพระมาตุจฉา) เปนที่ ๖ ตั้งขึ้นเปนพระองค์เจ้า ทรงพระนาม พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้ากุ (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมนรินทรเทวี) พระราชอนุชาพระองค์ ๑ (ประสูตรต่างพระมารดาไปอีก) เปนที่ ๗ ตั้งเปนพระองค์เจ้าต่างกรม ทรงพระนาม พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงจักรเจษฎา

๑ กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี มีพระภัศดาพระองค์ ๑ แต่ดับสูญสิ้นชีพเลียนานแล้ว ประสูตรพระโอรสธิดา ๔ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ เปนที่พระยาสุริยอภัย ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมาตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษเทเวศร์ ภายหลังทรงเหนว่าพระยศยังไม่สมควรแก่ความชอบ จึงโปรดให้เลื่อนขึ้นดำรงพระยศในตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานภิมุขฝ่ายหลัง รับพระราชบัญชา ตั้งพระราชวังอยู่ณสวนลิ้นจี่ริมคลองบางกอกน้อย พระองค์ที่ ๒ เปนที่พระอภัยสุริยา ตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงธิเบศร์บดินทร์ พระองค์ที่ ๓ เปนที่หลวงนายฤทธิ์ ตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงนรินทร์นเรศวร พระองค์ที่ ๔ เปนพระธิดา ยังทรงพระเยาว์ ตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้าทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าทองสำ (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมขุนเทพนารี)

๑ พระเจ้าขุนรามณรงค์มีพระชายาประสูตรพระธิดาแลพระโอรส ๒ พระองค์แล้วท่านจึงสิ้นพระชนม์ชีพ แต่พระธิดาพระองค์นั้นพลัดไปอยู่เมืองพม่าเสียแต่เมื่อครั้งกรุงทวาราวดีเปนจลาจล ในเวลา

นั้นจึงยังไม่ได้ตั้ง (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมขุนรามินทรสุดา) แต่พระโอรสนั้นทรงตั้งขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ทรงพระนามว่า พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าขุนเณร

๑ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์พระภัคดาองค์ ๑ แต่ดับสูญสิ้นชีพเสียก่อนนั้นแล้วเหมือนกัน ประสูตรพระโอรสธิดา ๖ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ เป็นพระโอรส ตั้งขึ้นเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสธิดานอกนั้นยังทรงพระเยาว์ ตั้งขึ้นเป็นเจ้าฟ้าทั้งสิ้น พระองค์ที่ ๒ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าฝ่ายใน (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมขุนอัศนานารี) พระองค์ที่ ๓ เป็นพระโอรสสิ้นพระชนม์เสียแต่เมื่อยังเยาว์ พระองค์ที่ ๔ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าฝ่ายใน (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตุ) พระองค์ที่ ๕ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าชาย (ภายหลังเป็นกรมหลวงพิทักษ์มนตรี) พระองค์ที่ ๖ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าชาย (ภายหลังเป็นกรมขุนอิศรานุรักษ์)

๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อยังมิได้เสด็จเถลิง

ถวัลยราชสมบัติ มีพระอรรคชายาพระองค์ ๑ (ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตุ) ประสูตรพระราชโอรสแลพระราชธิดาแต่ก่อนนั้นถึง ๑๐ พระองค์ แต่สิ้นพระชนม์เสีย ๖ พระองค์ ยังดำรงพระชนม์อยู่ในเวลานั้น ๔ พระองค์ จึงทรงตั้งพระราชโอรสที่ ๔ ซึ่งนับเปนพระองค์ใหญ่ในเวลานั้นขึ้นดำรงพระยศในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชธิดาพระองค์ ๑ เปนที่ ๕ เปนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า กรมขุนศรีสุนทรเทพย์ (ภายหลังเปนกรมหลวง) พระราชโอรสพระองค์หนึ่งเปนที่ ๗ เปนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ พระราชธิดาพระองค์หนึ่งเปนที่ ๑๐ ยังทรงพระเยาว์ เปนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าประภาวดี (ภายหลังเปนกรมหลวงเทพวดี)

๏ กรมพระราชวังบวร ฯ มีชายาเดิมคน ๑ ประสูตรพระโอรสฤๅพระธิดา องค์ ๑ ฤๅ ๒ องค์ ไม่แน่ แล้วก็สิ้นพระชนม์ชีพเสียชายานั้นก็เริศร้างไป ภายหลังได้ธิดาเจ้าเชียงใหม่มาเปนพระชายาประสูตรพระธิดาพระองค์ใหญ่ นับว่า

เปนที่ ๑ ทรงตั้งขึ้นเปนเจ้าฟ้า ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าพิกุลทอง (ภายหลังเปนกรมขุนศรีสุนทร)

๑ พระองค์เจ้ากุ มีพระภัศดาองค์ ๑ เปนที่นายกวดมหาดเล็กทรงตั้งขึ้นเปนพระองค์เจ้าต่างกรม ทรงพระนาม กรมหมื่นนรินทรพิทักษ

๑ ทรงตั้งเจ้าฟ้าสุพันธวงษโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่ประสูตรแต่พระมารดาซึ่งเปนพระราชธิดาที่ ๑ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นขึ้นเปนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าธรรมาธิเบต (ภายหลังเปนกรมขุนกระษัตรานุชิต)

๑ ตั้งนายเรืองบุตรจีนซินแส (ซึ่งได้ทำราชการมีความชอบมากมาแต่ก่อนนั้น) ขึ้นเปนเจ้าพระยาราชนิกูล ชื่อพระบำเรอภูธร (ภายหลังเปนกรมขุนสุนทรภูเบศร์)

๑ อนึ่งในครั้งนั้นยังเหลือเจ้าฟ้าหญิงแต่ครั้งกรุงทวาราวดีอยู่พระองค์ ๑ เปนพระราชธิดาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เปนพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาเดียวกันกับเจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิจ ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าพินทวดี ทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยงไว้ให้คงยศเปนเจ้าฟ้าอยู่อย่างเดิม

๑ ฝ่ายข้าราชการทั้งปวง ก็ทรงตั้งแต่งเลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นตามสมควรแก่ความชอบ ตั้งพระอักขระสุนทรเสมียนตรากรมมหาดไทยเปนเจ้าพระยารัตนาพิพิธ สมุหนายก พระยา

ทุกขราษฎร์ เมืองพระพิศณุโลกยเปนเจ้าพระยามหาเสนาบดี สมุหพระกลาโหม พระยาพิพัฒนโกษาเปนเจ้าพระยาพระคลัง อธิบดีกรมพระคลัง พระอินทราธิบดีเปนเจ้าพระยายมราช อธิบดีกรมเมือง เสมียนขึ้นข้าหลวงเดิมเปนเจ้าพระยาพลเทพ อธิบดีกรมนา พระยาธรรมาธิบดีเปนเจ้าพระยาธรรมาธิบดี อธิบดีกรมวัง ฝ่ายผู้รักษาเมืองกรมการทรงตั้งนายบุญนาคนายบ้านแม่ลา ซึ่งเปนผู้ต้นคิดทำการปราบปรามจลาจลในแผ่นดินครั้งนั้นเปนเจ้าพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรามหาประเทศราช ฯลฯ ผู้รักษากรุงเก่า ตำแหน่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยนอกนั้นก็ทรงตั้งแต่งขึ้นเต็มที่ตลอดทั้งในกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองทั้งปวงฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ ใกล้ราชคฤหฐานที่เดิม คือที่พระราชวังบวร ฯ เดี๋ยวนี้ แลทรงตั้งข้าราชการขึ้นเต็มตามตำแหน่ง

๑ ครั้นราชการข้างฝ่ายอาณาจักรเรียบร้อยราบคาบแล้วก็ทรงจัดการทำนุบำรุงฝ่ายพุทธจักรต่อไป ให้สึกพระพนรัต (ทองอยู่) พระรัตนมุนี (แก้ว) ซึ่งเปนผู้ขาลัจสอพลอประจบประแจงยุยงเจ้าตากนั้นออกเสียจากสมณเพศทั้ง ๒ คน แต่พระสงฆ์อื่นนอกนั้น ทรงเหนว่าเปนแต่พลอยอนุโลมไปด้วยกลัวเกรงอาญา จึงพระราชทานอภัยโทษให้ แล้วตั้งสมเด็จพระสังฆราช พระพุทธาจารย์ พระพิมลธรรมทั้ง ๓ รูปนี้ เปนผู้รักษาศีลบริสุทธิ์ซื่อสัตย์มั่นคง ซึ่งเจ้าตาก

ให้ทำโทษถอดเสียนั้น ตั้งขึ้นให้คงยศอยู่ในสมณถานันดรศักดิ์อย่างเดิม ส่วนพระสงฆ์ราชาคณะ ถานา เปรียญ ซึ่งเปนผู้รอบรู้พระไตรยปิฎกแลทรงคุณศีลสังวรทั้งปวงนั้น ก็ทรงตั้งแต่งเลื่อนยศสมณศักดิ์ขึ้นตามสมควรเปนลำดับไป อนึ่งทรงพระราชดำริห์เหนว่าวัดแจ้งแลวัดท้ายตลาดสองวัดนี้ แต่ก่อนเปนวัดในพระราชวังจึงไม่มีพระสงฆ์อยู่ บัดนี้ก็ย้ายพระราชวังมาตั้งอยู่ฝ่ายฟากตวันออกแล้วก็ควรจะแก้ไขให้เปนวัดมีพระสงฆ์อยู่ จึงโปรดให้สร้างกุฏิเสนาศน์ขึ้นทั้ง ๒ พระอาราม ตั้งพระราชาคณะถานาขึ้น นิมนต์พระสงฆ์ไปอยู่เหมือนสามัญพระอารามทั้งปวง ส่วนกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่วัดหนึ่งเรียกว่าวัดตองปุ (คือวัดชนะสงคราม) นิมนต์พระสงฆ์รามัญไปอยู่ ตั้งพระราชาคณะ แลถานารามัญขึ้นตามสมควร การข้างฝ่ายพระพุทธสาศนาก็ค่อยเจริญรุ่งเรืองสืบมาส่วนราชการภายนอก คือหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงนั้นโปรดให้พระยาราชาเสรฐีเจ้าเมืองบรรทายมาศ ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ กลับออกไปครองเมืองบรรทายมาศตามเดิม ให้พระยาทัศดาออกไปอยู่เปนผู้ช่วยราชการเมือง

๑ ฝ่ายข้างเมืองเขมร เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยกทัพกลับเข้ามาแล้ว พระยายมราช (แบน) จึงคิดอ่านไปประจบเข้าเปนพวกพ้องกับสมเด็จเจ้าพระยา (ชุ) ซึ่ง

แต่เดิมเปนพระยาวิบุลยราช แล้วมหาอุปราชตั้งขึ้นเปนสมเด็จเจ้าพระยานั้นได้เพราะเปนคนชอบกันอยู่แต่เดิม แล้วพระยายมราชก็คิดการกับสมเด็จเจ้าพระยา (ชู) จับมหาอุปราช (มู) กับพรรคพวก ที่ร่วมคิดเปนขบถต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชด้วยกันนั้นฆ่าเสียสิ้น ตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ชู) นั้นเล่า พระยายมราชก็ลวงฆ่าเสียด้วยอีก เพราะเหนว่าเปนพวกร่วมคิดการประทุษฐร้ายเจ้านายของตัวด้วยกัน แล้วพระยายมราชเหนว่าเชื้อวงษ์เจ้าหน่ายไม่มีใครจะเปนเจ้า ก็ทำนุบำรุงนักพระองเองขึ้นว่าราชการแผ่นดินอยู่ตามเดิม ตัวพระยายมราชรับตำแหน่งที่ฟ้าทละหะอยู่ภายหลังมีพวกแขกจามเมืองตบองคมมุมยกกองทัพมารบเมืองเขมร พระยายมราชเหนจะสู้ไม่ได้ก็อพยพครอบครัว พาโอรสธิดาของนักองพระอุไทยราชามหาอุปโยราช ๔ องค์ คือนักพระองเอง ๑ นักพระองมิน ๑ นักพระองอี ๑ นักพระองเภา ๑ กับขนิษฐาของนักองพระอุไทยราชามหาอุปโยราช ๒ องค์ เรียกว่าพระท้าวสองนาง แลพระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยงนักพระองเองคน ๑ พวกเขมรเข้าวีดด้วยอีก ๕๐๐ คนเศษมีออกญาแบ้น ออกญาน่วนเปนหัวน่า เข้ามาสวามิภักดิ์ในกรุงสยาม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับไว้ ให้นักพระองเอง แลพระท้าวสองนางกับพระยากลาโหม (ปก) ไปตั้งตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลคอกกระบือก่อน แล้วภายหลังพระราชทาน

วังใหม่คือที่หลังวัดสระเกษซึ่งเรียกว่าวังเจ้าเขมรเดี๋ยวนี้ แต่นักพระองมินนั้นมาไม่ถึงสิ้นชีพเสียกลางทาง นักพระองอี นักพระองเภา ๒ องค์นี่เปนธิดา กรมพระราชวังบวร ฯ ทูลขอไปเลี้ยงไว้เปนพระสนมเอก พวกเขมรเชารีดนั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดสมอราย ตัวพระยายมราช (แบน) ก็ทรงตั้งขึ้นเปนเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ให้ทำราชการอยู่ในกรุง

๏ ฝ่ายข้างกรุงศรีสัตนาคนหุต เจ้าบุญสารเจ้าเมืองคนเก่าที่หนีไปอยู่เมืองคำเกิดนั้นกลับมาเมือง เข้าจับพระยาศุโภผู้รักษาเมืองฆ่าเสีย เจ้าบุญสารขึ้นครองเมืองอยู่ไม่นานก็ตาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงโปรดให้เจ้านันทเสนผู้บุตร ซึ่งตกอยู่ในกรุงกลับออกไปครองเมืองศรีสัตนาคนหุตแทนบิดา เมื่อเจ้านันทเสนกราบถวายบังคมลาจะกลับออกไปนั้น จึงกราบทูลขอพระบางกลับคืนไปเมืองด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานให้

๏ ครั้งนั้นฝ่ายข้างประเทศยวน องเชิงกวางโอรสที่สามของพระเจ้าเอียวฐเวียงได้เปนกระษัตริย์ที่ ๗ สืบเชื้อวงษพระเจ้าจัวเตียนซึ่งเปนปฐมกระษัตริย์นั้นอยู่ในเมืองเว้ มีนายโจรสามคนพี่น้องคบคิดกันเปนขบถ ควบคุมพรรคพวกยกกองทัพเข้าตีเอาเมืองเว้ได้ เจ้าเมืองเว้ก็พาเจ้านายเชื้อวงษหนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน

อ้ายขบถตามมาตีเมืองไซ่ง่อนได้จับเจ้าเมืองเว้ แลเจ้านายหลายองค์ฆ่าเสีย แล้วอ้ายขบถผู้พี่ก็ไปตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าชื่อองไกเซินอยู่ณเมืองกุยเยิน ตั้งเมืองกุยเยินเปนเมืองหลวง ตั้งน้องที่ ๒ ขึ้นเปนเจ้าชื่อองบากบินเยืองอยู่ณเมืองไซ่ง่อน ตั้งน้องที่ ๓ ขึ้นเปนเจ้าชื่อองลองเยืองอยู่รักษาเมืองเว้

๏ ฝ่ายองเชียงสือ (บุตรองคางเวียงซึ่งเปนพี่ขององเทิงกวางเจ้าเมืองเว้ที่อ้ายขบถฆ่าเสียนั้น) หนีพวกขบถไปอยู่ในป่า แล้วภายหลังมีจีนผู้หนึ่งเกลี้ยกล่อมผู้คนยกมาตีเมืองไซ่ง่อน องบากบินเยืองสู้ไม่ได้ก็หนีไปเมืองกุยเยิน จีนผู้นั้นได้เมืองไซ่ง่อนแล้วก็มาเชิญองเชียงสือไปเปนเจ้าเมือง องเชียงสือจึ่งตั้งจีนผู้นั้นขึ้นเปนองเทืองกงขุนนางผู้ใหญ่ อยู่มาไม่นานองเทืองกงกลับคิดการกำเริบปราดถนาจะเอาสมบัติเสียเองก็คิดขบถวางยาพิศม์ให้องเชียงสือกิน องเชียงสือรู้ทันก็ให้จับองเทืองกงฆ่าเสีย ขณนั้นพอพวกองไกเซินยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ฝ่ายองเชียงสือรู้ความก็อะร้าอะร่ามอยู่ เพราะปราบพวกขบถในเมืองก็ยังไม่ทันจะราบคาบ ฝ่ายศึกนอกเมืองก็ยกมาอีก ครั้นจะอยู่สู้รบกับพวกองไกเซิน ก็กลัวว่าขบถพวกองเทืองกงจะกำเริบขึ้นภายในจะได้ความลำบากเมื่อภายหลัง องเชียงสือมีความขัดขวางอยู่ดังนั้นก็จำเปนต้องทิ้งเมืองไซ่ง่อนเสีย อพยพครอบครัวหนีเข้ามาอาไศรยอยู่ที่เกาะกระบือในแขวงกรุงสยาม

๑ ขณะนั้นพอโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาชลบุรีกับพระระยอง ออกไปตระเวนสลัด ก็ไปพบองเชียงสือเข้าจึงพูดเกลี้ยกล่อม องเชียงสือ ๆ ก็ยอมสวามิภักดิ์ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารแห่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม พระยาชลบุรีก็บอกส่งอง เชียงสือเข้ามา ทรงพระกรุณาโปรดรับไว้ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณตำบล บ้านต้นสำโรง (ที่เปนบ้านกงสุลโปรตุเกศเดี๋ยวนี้) ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามอย่างเจ้าประเทศราชเหมือนนักพระองเอง

๑ ถุปีจุลศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะเบญจศก เปนปีที่ ๒ ฝ่ายข้างพระราชวังบวร ฯ เกิดขบถอ้ายบันทิต ๒ คน เข้ามาแต่เมืองนครนายก สำแดงการโกหกยกย่องตัวว่าเปนผู้ วิเศศมีวิชาความรู้ล่องหนหายตัวได้ ไปคบคิดกับพวกหญิงวิ เศศปากบาตรฝ่ายพระราชวังบวร ฯ แต่งตัวปลอมเปนผู้หญิง เอาดาบซ่อนไว้ภายใน ปนเข้าไปทางประตูดินวังน่ากับพวกหญิง วิเศศขึ้นไปแอบซ่อนอยู่สองข้างบานพระทวารพระราชมณเฑียร ทางที่จะ เสด็จลงทรงบาตร หวังจะคอยทำร้ายกรมพระราชวังบวร ฯ แต่วันนั้นเผอิญให้ทรงพระราชดำริห์จะมาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็หาได้ เสด็จออกทางพระทวารมุขนั้นไม่ มาเสด็จลงทางพระทวารข้างน่า เลยลงมาในพระราชวังหลวง อ้ายบันทิตทั้ง ๒ แอบ คอยอยู่หาได้โอกาศที่จะทำร้ายไม่ จนมีพนักงานเฝ้าที่ไป พบเข้า ก็ร้องอื้ออึงลงมาบอกข้าราชการข้างหน้าเข้าไปจับอ้ายขบถได้ทั้ง ๒

คนให้ชำระให้การซัดถึงข้าราชการทั้งวังหลวงวังหน้าเปนหลายนายกับพวกหญิงวิเศศปากบาตรด้วย ชำระสอบสวนได้ความจริง ดำรัสให้ประหารชีวิตรพวกขบถเสียทั้งสิ้น

๏ ฝ่ายข้างเมืองเขมร ตั้งแต่พระยายมราช (ที่เปนพระยาอภัยภูเบศร) พานักพระองเองหนีพวกแขกจามเข้ามาอยู่ในกรุงสยามเสียแล้ว ที่เมืองเขมรก็ปราศจากเจ้านายหาผู้ปกครองแผ่นดินมิได้ต่วนเสดแขกผู้เปนหัวหน้า ในพวกแขกจามที่ยกมารบ ก็เข้าตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าอยู่ที่เกาะละว้าในแดนเขมร ตั้งแขกจามพวกพ้องของตนขึ้นเปนขุนนางหลายคนแล้วตัวขึ้นเปนฟ้าทะละหะ ยกไปจับต่วนเสดแขกฆ่าเสีย แล้วฟ้าทะละหะก็มีใบบอกเข้ามากราบทูลขอนักพระองเองออกไปครองเมืองเขมร จึงทรงพระกรุณาโปรดให้มีตราตอบออกไปว่า นักพระองเองอายุยังเยาว์นัก อนึ่งบ้านเมืองเขมรก็ยังไม่ราบคาบ จะให้ออกมาครองเมืองในขณะนี้ก็เหนว่าจะรักษาตัวไปไม่ได้ เกรงจะมีภัยอันตรายขึ้นภายหลังขอให้งดไว้ก่อน ครั้งนั้นจึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไปครองแผ่นดินเขมรแทน เจ้าพระยาอภัยภูเบศรก็กราบถวายบังคมลาออกไปถึงเมืองเขมรแล้ว จึงจัดให้พระยาเขมรเชิญพระขรรค์ไชยศรี ซึ่งเปนของเก่าครั้งพระเจ้าประทุมสุริยวงษส่งเข้ามาถวายในปีนั้น

๏ ฝ่ายการสถาปนาพระนคร ดำรัสให้จับการก่อกำแพง

พระราชวังหลวงพระราชวังบวร ๆ แลสร้างพระราชมณฑิรสฐานทั้งข้างหน้าข้างในขึ้น อนึ่งให้สถาปนาพระอารามขึ้นภายในพระราชวังหลวงพระอารามหนึ่ง สำหรับจะได้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎมาประดิษฐานไว้ ไม่เปนวัดพระสงฆ์อยู่ ส่วนกรมพระราชวังบวร ๆ ก็ทรงปฏิสังขรณ์วัดสลักขึ้นใหม่ทั้งพระอาราม ขนานนามว่าวัดนิพานาราม การที่ก่อสร้างซ่อมแปลงครั้งนั้นยังไม่สำเร็จ

๑ ในปีนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานครสวรรค์เปนแม่ทัพยกกองทัพออกไปกรุงกัมพูชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบยกไปตีเมืองไซ่งอ่นคืนให้องเชียงสือ แม่ทัพนายกองทั้งปวงก็ยกกองทัพไปเกณฑ์กองทัพเขมรได้ แล้วยกกองทัพเรือไปตีเมืองสะแดกซึ่งเปนหัวเมืองฝ่ายญวน องติงเวืองผู้รักษาเมืองไซ่งอ่นแต่งทัพเรือ ให้ยกขึ้นมาป้องกันเมืองสะแดกไว้ พระยานครสวรรค์ออกต่อตีกับทัพญวน ๆ แตกพ่ายไปหลายครั้ง กองทัพไทยได้เรือแลไพร่พลเครื่องสาตราวุธของญวนเปนอันมาก แล้วพระยานครสวรรค์กลับส่งคืนให้แก่ญวนเสียหมด พระยาวิชิตณรงค์แลแม่ทัพนายกองที่ไม่เข้าด้วย ก็ลอบมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ดำรัสให้มีตราหากองทัพกลับมาถึงจึงให้ชำระพระยานครสวรรค์กับแม่ทัพนายกองทั้งปวง ได้เปนผู้รู้เหนร่วมคิดด้วยอิก ๑๒ คน ดำรัสให้ประหารชีวิตรเสียทั้งสิ้น

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๔๖ ปีมโรงฉศก เปนปีที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษเปนแม่ทัพเรือ ยกกองทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนอิก ให้ พระยาวิชิตณรงค์เปนแม่ทัพบกยกไปเกณฑ์ทัพเขมรเข้าสมทบไปด้วยอิกทางหนึ่ง ทัพบกพระยาวิชิตณรงค์ยกไปทางแพรกพระยารามัน ได้รบกับยวนหลายครั้ง ยวนสู้ไม่ได้ก็ถอยไป พระยาวิชิตณรงค์ ล่องไปเมืองเปี่ยมทราย ยกไปตีค่ายบ้านป่ายุง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ยกกองทัพเข้าทางปากน้ำเมืองบาสักยกเลยเข้าคลองวามนาวแต่จะไปออกปากคลองวามนาวข้างโน้นยังไม่ได้ ด้วยยวนมาตั้งขัดตาทัพรักษาปากคลองอยู่ ทัพเรือฝ่ายไทยจึงยกขึ้นตั้งค่ายอยู่บนบก หมายจะตีทัพยวนเสียให้แตกก่อนแล้วจึงจะลงเรือยกล่องลงไปได้โดยง่าย ฝ่ายยวนเหนไทยยกขึ้นตั้งอยู่บนบกก็ให้กองทัพยกอ้อมมาปิดปากคลองวามนาวข้างด้านหลัง ทางที่เข้าไปนั้นเสียอิกทางหนึ่ง ทัพยวนปากคลองข้างโน้นก็ตีรุกขึ้นมา ทัพยวนปากคลองข้างนี้ก็ตีลงไป ทัพไทยต้องอยู่ในระหว่างศึกกระหนาบทั้ง ๒ ข้าง ก็ทิ้งเรือแลสิ่งของเสียเปนอันมาก แตกขึ้นบกหนีเข้าไปในแดนครุงกัมพูชาฝ่ายทัพพระยาวิชิตณรงค์ รู้ว่าทัพเรือแตกก็ทิ้งค่ายบ้านป่ายุงเสียหนีมาบ้าง ทัพยวนทั้งบกทั้งเรือได้ไชยชำนะแล้วก็มิได้ยกติดตาม เก็บแต่เรือแลเครื่องสาตราวุธเสบียงอาหารไปได้เปนอันมาก ทัพไทยเข้าตั้ง

พักอยู่ณะเมืองกัมพูชา แล้วบอกข้อราชการเข้ามากราบทูลทรงทราบ จึ่งโปรดให้มีตราหากองทัพกลับเข้ามา แล้วดำรัสให้ลงพระราชอาญาจำสมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมหลวงเทพหริรักษ กับแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ซึ่งแตกทัพยวนนั้นเสียด้วยทั้งสิ้น ครั้นนานมาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ พระองค์ กราบทูลขอพระราชทานโทษจึ่งโปรดให้ออกจากเวรจำพ้นโทษด้วยกันทั้งสิ้น

๏ ในปีนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้ขุดหีบศพเจ้าตากขึ้นตั้งณะมรุวัดบางยี่เรือใต้ ให้มีการมหรศพแลพระราชทานพระสงฆ์บังสกุลแล้วก็เสด็จพระราชทานเพลิงทั้ง ๒ พระองค์

๏ ครั้นมาณปลายปีพระยานครราชสีห์มาถวายช้างสีปลาดช้าง ๑ พระยาราชบุรีถวายช้างเนียมช้าง ๑ โปรดให้มีการสมโภชขึ้นระวางพระราชทานนามช้างเมืองนครราชสีห์มา ว่าพระบรมไกรสรบวรสุประดิฐ ฯ ล ฯ ช้างเมืองราชบุรี พระราชทานนามว่าพระบรมไกรสรบวรบุษปทันต์ ฯ ล ฯ

๏ ส่วนการสร้างพระอารามในพระราชวัง ครั้นพระอุโบสถสำเร็จแล้ว ถึงณวันจันทร์เดือนสี่แรมสิบสี่ค่ำให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎมาจากพระราชวังเก่าฟากตวันตก ลงเรือพระที่นั่งกิ่งแห่เปนขบวนข้ามฟากมา เชิญเข้าพระราชวังใหม่ขึ้นประดิษฐานไว้ณพระอุโบสถพระอารามใหม่ในพระราชวังหลวง แล้วนิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะมาประชุมสังฆกรรมผูกพัทธสีมาในวันนั้น

๑ ลุปีจุลศักราช ๑๑๔๗ ปีมเสงสัปตศก เปนปีที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งกองสักเลขหมายหมู่ แล้วเกณฑ์ตัวเลขทำอิฐก่อกำแพงพระนคร ให้รื้อป้อมวิชเยนทร์ประสิทธิ์ แลรื้อกำแพงเมืองธนบุรีเก่าด้านตวันออก ตลอดไปตามคลองคูเมืองเก่า (คือคลองตพานช้างโรงสีเดี๋ยวนี้) ข้างใต้ตั้งแต่ปากคลองตลาด จนถึงปากคลองโรงไหมข้างด้านเหนือนั้นทั้งสิ้น แล้วก่อกำแพงพระนครด้านตวันออกใหม่ด้านเหนือก่อประจบกำแพงเก่าตั้งแต่ปากคลองโรงไหม แล้วขยายกว้างออกไปถึงบางลำภู บางขุนพรมเลี้ยวมาด้านตวันออกถึงวัดสะแก แล้วเลี้ยวมาด้านใต้ถึงปากคลองตลาดก่อประจบกำแพงเก่าที่รื้อออกเสียนั้น ก่อป้อมรอบพระนคร ๑๙ ป้อม วางระยะห่างกัน ๑๐ เส้นบ้าง ไม่ถึงบ้าง ให้ขุดคลองคูพระนครด้านตวันออกใหม่ ฝ่ายใต้ตั้งแต่ปากคลองโอ่งอ่าง ไปออกบางลำภูเป็นปากคลองฝ่ายเหนือ แล้วขุดคลองหลอดตั้งแต่คลองคูเมืองเดิม ไปออกคลองรอบกรุงสองคลอง (คือคลองวัดเทพธิดาอยู่ฝ่ายเหนือคลองหนึ่ง) (คลองวัดสุทัศน์อยู่ฝ่ายใต้ คลองหนึ่ง) ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองมหานาค แล้วพระราชทานนามวัดสะแกเปลี่ยนใหม่ว่าวัดสระเกษ เพราะเมื่อเสด็จกลับจากทัพเมืองเขมรมาอยุดประทับทรงเครื่องที่นั้น

๒ ครั้นการสถาปนาพระนครใหม่สำเร็จแล้ว จึงมีพระบรม

ราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกใหม่อีกครั้งหนึ่งเสร็จแล้วจึงให้ตั้งการสมโภชพระนครแลฉลองวัดพระแก้วติดต่อกันไปให้ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ ตั้งโรงทานรายรอบพระนคร มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนเชิงเทินกำแพงเสมาละองค์ รอบพระนคร มีการมหรศพสมโภชต่าง ๆ เปนอันมาก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศีลทานเปนการใหญ่ขนานนามพระมหานครใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา ฯ ล ฯ (มาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงบวรรัตนโกสินทร์ เปนอมรรัตนโกสินทร์) วัดพระแก้วนั้นขนานนามว่าวัดพระศรีรัตนสาศดาราม

๏ ฝ่ายข้างพุกามประเทศ พระเจ้าปดุงได้ครองราชสมบัติณะเมืองอังวะ สร้างเมืองหลวงขึ้นใหม่ฝ่ายตวันตกให้ชื่อว่าเมืองอมรบุร ครั้นพระเจ้าปดุงครองราชสมบัติอยู่มาได้ทราบข่าวไปว่า ที่กรุงสยามผลัดแผ่นดินใหม่ ก็คิดจะมาทำสงครามกับไทยอีก จึ่งตระเตรียมกองทัพ จัดให้เนมโยคุงนรัดเปนแม่ทัพหน้าคุมพลสองพันห้าร้อย ให้แกงหวุ่นแมงยี่เปนแม่ทัพคุมพลสี่พันห้าร้อย ยกมาทางเมืองมฤท ตีหัวเมืองตวันตกทางหนึ่ง ให้ยิหวุ่นเปนแม่ทัพคุมพลสามพัน ยกมาตีเมืองถลางทางหนึ่ง ให้ทวายหวุ่นเจ้าเมืองทวายคุมพลสามพันเปนทัพหน้า อมอกแผกคิดหวุ่นคุมพลสี่พันเปนแม่ทัพ

จิกสินโบ่คุมพลสามพันเปนทัพหนุน ยกเข้าทางด่านเจ้าขว้าว มาเมืองราชบุรีทางหนึ่ง แลทางเมาะตะมะนั้น ให้เมียนหวุ่นเปนแม่กองทัพหน้าที่ ๑ คุมพลหมื่นหนึ่ง ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ให้เมียนเมหวุ่นคุมพลห้าพันเปนทัพหน้าที่ ๒ ให้ตะแคงกามะราชบุตรที่ ๓ คุมพลหมื่นหนึ่งเปนทัพหน้าที่ ๓ ให้ตะแคงจักกุราชบุตรที่ ๒ คุมพลหมื่นหนึ่งเปนทัพหน้าที่ ๔ แล้วถึงทัพหลวงพระเจ้าปดุงเปนที่ ๕ ให้อแซวังมูเปนกองหน้าของทัพหลวง มหยอกวังมูเปนแม่กองปีกขวา ตองแวงมูเปนแม่กองปีกซ้าย อหนอกแวงมูเปนแม่กองทัพหลัง รวมทั้งห้าทัพนี้ไพร่พลห้าหมื่นห้าพันยกมาทางเมืองกาญจนบุรี ให้ชุยตองเวระจอแทงคุมพลสามพันเปนแม่ทัพ จอข่องนรทาคุมพลสามพันเปนทัพหนุน ยกมาเมืองตากทางหนึ่ง ให้สะโดะมหาสิริยะอุจนาเปนแม่ทัพใหญ่คุมพลสองหมื่นสามพันยกมาทางเมืองเชียงใหม่ ตีหัวเมืองฝ่ายเหนือทางหนึ่ง พม่ายกมาครั้งนั้นหลายทัพหลายทาง รวมรี้พล พม่า มอญ ทวาย ยะไข่ กระแซ ลาว ลื้อ เงี้ยว เปนพลแสนหนึ่งกับสามพัน พระเจ้าปดุงให้อินแซะมหาอุปราชราชบุตรผู้ใหญ่ อยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วก็ยกกองทัพทั้งปวงเข้ามา กองทัพหลวงซึ่งมาทางเมืองเมาะตะมะนั้นเร่งให้กองทัพหน้าที่ ๑ เดินทัพเข้ามาถึงด่าน

พระเจดีย์ ๓ องค์ ล่วงเขตรแดนสยามเข้ามาก่อนทัพทางอื่น

๏ พระบาทสมเด็จพระอยู่หัวได้ทรงทราบ จึงดำรัสให้ประชุมพระบรมวงษานุวงษ แลเสนาบดีปฤกษาราชการสงครามอยู่หลายเวลาในระวางนั้นหนังสือบอกข่าวศึกพม่าทางเมือง ชุมพร ถลาง กาญจนบุรี ราชบุรี ตาก กำแพงเพชร ศุโขไทย พระพิศณุโลกย์ สวรรคโลกย์ นครลำปาง ก็มาถึงเนือง ๆ กัน เปนลำดับ

๏ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ๑ เสด็จยกกองทัพไปรับพม่าข้าศึกทางเมืองกาญจนบุรีทางหนึ่ง ให้เจ้าพระยาธรรมาธิบดียกกองทัพไปรับพม่าทางเมืองราชบุรีทางหนึ่ง ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวัง ๑ หลัง เสด็จยกกองทัพไปรับพม่าทางเหนือทางหนึ่ง กรมพระราชวังบวร ๑ จึงจัดให้พระยากลาโหมราชเสนา กับพระยาจ่าแสนยากรเปนกองหน้า เจ้าพระยารัตนาพิพิธเปนเกียกกาย พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงจักรเจษฎาเปนยุกตระบัตรทัพ ทัพกรมพระราชวังบวร ๑ เปนทัพหลวง พระยามณเฑียรบาลเปนกองหลัง รวมไพร่พลทั้ง ๕ ทัพ เปนคนสามหมื่น ยกกองทัพไปถึงตำบลลาดหญ้าเหนือเมืองกาญจนบุรีตั้งทัพหลวงอยู่ ที่นั้น ให้กองทัพทั้งปวงตั้งค่ายรายกันชักปีกกาตลอดถึงกันทุก ๆ ค่าย แล้วให้พระยามหาโยธาคุมกอง

มอญสามพันยกออกไปตั้งค่ายขัดทัพพม่าอยู่

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมาธิบดี เจ้าพระยายมราชก็คุมพลห้าพัน ยกกองทัพออกไปตั้งค่ายอยู่เมืองราชบุรีเปนหลายค่าย ส่วนกรมพระราชวัง ๑ หลัง กับกรมหลวงนรินทรเรศวร์ก็ยกกองทัพไปตั้งทัพหลวงอยู่ณเมืองนครสวรรค์ ให้พระยามหาเสนากองหน้าไปตั้งอยู่ณเมืองพิจิตร ให้เจ้าพระยาพระคลังกองหลังตั้งค่ายอยู่ณเมืองไชยนาทบุรี คอยขัดตาทัพพม่าทางด่านเมืองอุไทยธานี รวมรี้พลในกองทัพฝ่ายเหนือเปนคนหมื่นห้าพัน

๏ ฝ่ายทัพพม่าทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทัพหน้าที่ ๑ ยกมาถึงด่านกรามช้างเข้าตีทัพพระยามหาโยธาแตก แล้วก็ยกล่วงเข้ามาถึงตำบลลาดหญ้า ทัพหน้าที่ ๒ ก็ยกหนุนมาถึงให้ตั้งค่ายรายกันลงที่นั้น ทัพพหน้าที่ ๓ ยกหนุนมาตั้งค่ายอยู่ที่ท่าดินแดง ทัพหน้าที่ ๔ ตั้งอยู่ณตำบลสามสบ ทัพพระเจ้าปดุงตั้งค่ายใหญ่อยู่ณด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ คอยส่งเสบียงอาหารแก่ทัพหน้าทั้ง ๔ ทัพ อยู่มิได้ขาด

๏ ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ๑ จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้แม่ทัพนายกองยกพลออกโรมตีค่ายพม่าเปนสามารถ แล้วให้พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าขุนเณรคุมทัพเปนกองโจรยกไปคอยก้าวสกัดตีตัดกองลำเลียงพม่า อยู่ที่ตำบลพุไคร้ อย่าให้พม่าส่งลำเลียงถึงกันได้ ฝ่ายข้างทัพพม่าให้ทำหอรบ

ขึ้นณค่าย เอาปืนใหญ่ขึ้นบนหอรบยิงเข้ามาในค่ายไทย ทัพไทยจึงเข็นปืนลูกไม้ออกไปตั้งหน้าค่าย แล้วยิงเอาค่ายพม่าแลหอรบทำลายลงเปนหลายแห่ง ไพร่พลพม่าถูกปืนลูกไม้ล้มตายเสียก็เปนอันมาก พม่ามิอาจยกออกนอกค่ายได้ ทั้งเสบียงอาหารก็ส่งกันไม่ถึง ถอยกำลังลงก็รักษาแต่ค่ายมั่นไว้ กรมพระราชวังบวร ฯ เหนว่าพม่าครั้นคร้ามลงดังนั้น จึงทรงพระดำริห์เปนอุบายศึก ถึงเพลากลางคืนให้ผ่อนช้างม้ารี้พลลงมายังเมืองกาญจนบุรี ครั้นเพลาเช้าก็ยกกลับขึ้นไปยังค่ายหลวง ทำดังนั้นทุกวันไป พม่าขึ้นดูบนหอรบเหนดังนั้นก็สำคัญว่ากองทัพไทยยกหนุนเนื่องกันขึ้นไปเสมอมิได้ขาด ก็ยิ่งคิดย่อท้อเปนอันมาก จึงมีพระบัณฑูรดำรัสสั่งให้นายทัพนายกองยกพลทหารออกระดมตีค่ายพม่าทุกทัพทุกกอง เอาปืนใหญ่ออกระดมยิงค่ายพม่าหักพังทำลายลงหลายตำบล พม่าต่อรบอยู่ตั้งแต่เช้าจนค่ำ เหนเหลือกำลังจะสู้รบไม่ได้ก็แตกฉานพ่ายหนีไปทุกค่าย กองทัพไทยยกติดตามทัพพม่าไปจนสุดแดนเมืองกาญจนบุรี ส่วนกองโจรพระองค์เจ้าขุนเณร ก็ยกออกก้าวสกัดตีทัพพม่า จับได้ผู้คนช้างม้าเครื่องสาตราวุธเปนอันมาก

๏ ฝ่ายกองทัพตะแคงกามะทัพหน้าที่ ๓ ตะแคงจักกุทัพหน้าที่ ๔ ทัพหลวงพระเจ้าปดุงที่ ๕ ได้แจ้งว่าทัพหน้าที่ ๑ ที่ ๒

แตกสิ้นแล้ว ก็พากันเลิกทัพกลับไปตั้งอยู่ ณ เมืองเมาะตะมะ

๏ กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อมีไชยชำนะแก่พม่าแล้วและได้ทราบว่าทัพพม่าทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ เลิกไปสิ้นจึงให้มีหนังสือบอกลงมากราบบังคมทูลพระกรุณาณะกรุงเทพ ฯ แล้วก็ดำรัสให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากรกองหน้ายกล่วงหน้าไปช่วยการทัพทางเมืองราชบุรีก่อน แล้วจึงเสด็จยกทัพหลวงตามไปยังเมืองราชบุรี

๏ ฝ่ายทัพพม่าที่มาทางเมืองทวายนั้น เดินทัพล่ามาช้าไม่พร้อมกันต่อทัพทางลาดญ้าแตกไปแล้วจึงมาถึง ทัพเจ้าเมืองทวายกองหน้าล่วงด่านเจ้าขว้าวเข้ามาตั้งอยู่นอกเขางู แขวงเมืองราชบุรี ทัพจิกสินโบ่กองหนุนยกมาตั้งอยู่ ณ ด่านเจ้าขว้าว อนอกแฝกคิดหวุ่นแม่ทัพอยู่ ณ ตำบลทองชาตรี

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช ซึ่งยกทัพไปตั้งรับพม่าณเมืองราชบุรีนั้น มีความประมาทหาได้ให้ไพร่พลออกลาดตระเวนเขตรแดนไม่ ก็ไม่ทราบว่าทัพพม่ายกมาเมื่อไร ส่วนทัพพระยากลาโหม พระยาจ่าแสนยกอ้อมป่ามาพบพม่าซึ่งตั้งอยู่นอกเขางูเข้า ก็ขับพลทหารเข้าโจมตีหักค่ายพม่า ต่อรบกันเปนสามารถจนถึงตลุมบอน พม่าต้านทานมิได้ ก็แตกหนีพ่ายไปเปนอลหม่าน พลทหารไทยไล่รุกติดตามไปปะทะทัพหนุนซึ่งตั้งอยู่ณด่านเจ้าขว้าว ก็พลอย

พากันตื่นแตกหนีไปสิ้นมิได้อยู่สู้รบ ทัพไทยจับได้ไพร่พลพม่า แลเก็บเครื่องสาตราวุธได้เปนอันมาก จึงบอกส่งเข้ามายังกองทัพหลวง พอทัพหลวงถึงเมืองราชบุรี ได้ทรงทราบหนังสือบอก จึงให้ลงพระราชอาญาแก่เจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช ที่ประมาทต่อราชการนั้นแล้ว ถอดเสียจากถานาศักดิ์ แล้วก็เลิกกองทัพทั้งปวงคืนกลับยังกรุงเทพมหานคร

๏ พระบาทสมเด็จพระอยู่หัว ดำรัสปฤกษาข้าราชการศึกพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ๑ ว่าพม่ายกกองทัพมาครั้งนี้ หลายทิศหลายทาง ตลอดทั้งเหนือใต้ฝ่ายตวันตก แต่บัดนี้ปราบปรามที่ใกล้ได้ไชยชำนะแล้ว ยังแต่ทางเหนือแลทางเทลตวันตก ยังหาได้ปราบปรามให้สิ้นเสี้ยนศัตรูไม่ จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จยกกองทัพไปกำจัดปัจจามิตรพม่าทางทเลตวันตก แต่ข้างฝ่ายเหนือนั้น จะเสด็จยกพยุหโยธาทัพหลวงไปปราบปรามหมู่ประบักษให้เรียบร้อยราบคาบลงจงได้ กรมพระราชวังบวร ๑ ก็ตระเตรียมกองทัพเรือพร้อมเสร็จ เสด็จยาตรานาวาทัพหลวงโดยท้องเทลใหญ่ตรงไปเมืองชุมพร

๏ ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระดำริห์ถึงกองทัพพม่าซึ่งยังบอกเข้ามาทางเหนืออีกทาง ๑ นั้น โปรดให้ข้าหลวงเชิญกระแสพระบรมราชโองการ ขึ้นไปกำชับเร่งกรมพระราชวังหลัง

ให้ทำการสงคราม แล้วก็เสด็จยกพยุหโยธาทัพหลวงตามขึ้นไป โดยทางชลมารค พอถึงเมืองอินทรบุรี ก็ตั้งค่ายหลวงอยุดประทับอยู่ที่นั้น

๏ ฝ่ายกองทัพพม่าซึ่งมาทางเมืองเชียงใหม่ ครั้นเมื่อมาถึงเมืองเชียงแสน สะโดะมหาสิริยอุจนาแม่ทัพใหญ่ จึงแยกกองทัพ ให้เนมโยสีห์ซุยเปนแม่ทัพยกมาตีเมืองสวรรคโลกย์ เมืองศุโขไทย เมืองพระพิศณุโลกย์ แล้วให้อาประกามณีเปนกองหน้า ตัวสะโดะมหาสิริยอุจนาเปนแม่ทัพ ยกมาตีเมืองนครลำปาง ให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ พระยากาวิละเจ้าเมืองเปนคนแขงทัพศึก ก็ต่อสู้ป้องกันเมืองไว้ได้โดยสามารถ ฝ่ายเนมโยสีห์ซุย ซึ่งยกทัพมาตีเมืองสวรรคโลกย์ เมืองศุโขไทย เมืองพระพิศณุโลกย์ ทั้ง ๓ เมืองนี้ ไม่มีใครสู้รบเพราะผู้คนเสบียงอาหารเบาบาง ด้วยยุบยับมาแต่ครั้งศึกอแซหวุ่นกี้นั้น พระยาผู้รักษาเมืองทั้ง ๓ เหนว่าจะต้านทานมิได้ จึงอพยพไพร่บ้านพลเมืองหนีเข้าป่าเสียสิ้น พม่าแม่ทัพยกล่วงเลยเมืองทั้ง ๓ ลงมาตั้งอยู่ณปากน้ำพิงฝากตวันออก ฝ่ายชุยตองเวระจอแทงแม่ทัพซึ่งยกมาทางเมืองตาก ครั้นยกมา พระยาตาก พระยากำแพงเพชร์ เหนเหลือกำลังจะต่อรบ ก็เทครอบครัวอพยพหนีเข้าป่าเสียทั้ง ๒ เมือง พม่าจึงยกเข้าตั้งอยู่ณบ้านระแหงแขวงเมืองตาก

ส่วนกรมพระราชวัง า หลัง ตั้งแต่ได้ทรงทราบกระแสพระบรมราชโองการ ทรงกำชับคาดคั้นขึ้นไปดังนั้น ก็มีพระราชบัญชา ให้พระยาสระบุรีเป็นทัพหน้า ให้เจ้าพระยามหาเสนาเป็นทัพหนุน กรมพระราชวัง า หลัง เป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปตีทัพพม่าปากน้ำพิง ครั้นพระยาสระบุรีกองหน้ายกล่วงขึ้นไปตามริมฝั่งน้ำในเวลาเช้าตรู่ เห็นฝูงนกกระทุงข้ามแม่น้ำมา พระยาสระบุรีเป็นคนขลาดสำคัญว่าพม่าก็สั่งให้ไพร่พลล่าถอย ต่อสว่างขึ้นจึงรู้ว่าฝูงนกกระทุง กรมพระราชวัง า หลัง ทรงทราบจึงให้ประหารชีวิตรพระยาสระบุรีเสีย แล้วบอกลงมากราบทูลพระกรุณายังค่ายหลวง จึ่งเสด็จพระราชดำเนิรทัพขึ้นไปประทับณค่ายหลวงบางเข้าตอก ดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงเทพหริรักษ ยกไปบรรจบทัพเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองไชยนาทบุรี ให้ยกขึ้นไปตีทัพพม่าบ้านระแหงให้แตกโดยเร็ว กรมพระราชวัง า หลัง ให้รีบยกทัพขึ้นไปตีพม่าค่ายปากน้ำพิงให้แตกจงได้ กรมพระราชวัง า หลัง ก็ยกกองทัพไปตีทัพพม่าตั้งแต่เช้าจนค่ำ พม่าแตกฉานลงข้ามน้ำหนีไปในวันเดียว จึ่งบอกลงมากราบทูลยังค่ายหลวง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงจักรเจษฎา ยกกองทัพขึ้นไปบรรจบทัพเจ้าพระยามหาเสนาณปากน้ำพิง ให้ยก

ติดตามพม่าขึ้นไป แล้วเลยไปช่วยรบพม่าที่เมืองนครลำปางด้วย แล้วให้กองทัพจากรมพระราชวังหลัง ๆ กลับทัพหลวงก็ยกมาตั้งอยู่ณเมืองนครสวรรค์รอฟังราชการทัพทางเมืองระแหง

● ฝ่ายชุยตองเวรจองแทงพม่าแม่ทัพทางบ้านระแหง แจ้งว่าทัพพม่าทางปากน้ำพิงแตกไปแล้ว แลทัพที่ยกทางหุบล่วงขึ้นมาถึงเมืองกำแพงเพชรอีกทัพหนึ่ง ก็ให้คิดครั่นคร้าม มิใคร่อาจจะอยู่สู้รบ จึงล่าทัพถอยหนีไปทางต้นแม่น้ำลำเมา เจ้าพระยาพระคลัง ตั้งทัพอยู่ณเมืองไทรโยค ให้กองลาดตระเวน ทราบว่าทัพพม่าเลิกไปแล้ว จึงบอกมายังทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งยกไปถึงเมืองกำแพงเพชร กรมหลวงเทพหริรักษ์ ก็บอกมากราบทูลยังทัพหลวง โปรดให้หากองทัพทางบ้านระแหงกลับ แล้วก็เสด็จยกทัพหลวงคืนเข้าพระมหานคร

● ส่วนกองทัพกรมหลวงจักรเจษฎา กับเจ้าพระยามหาเสนา ยกติดตามพม่าไปจนถึงค่ายล้อมเมืองนครลำปาง ก็ขับพลทหารเข้าระดมตีค่ายพม่า ๆ ต่อรบกับไทยเป็นสามารถ ตั้งแต่เช้าจนเที่ยง พม่าสู้รบเหลือกำลังก็แตกพ่ายไปเมืองเชียงแสนสิ้น ทัพไทยมีไชยชำนะจึงบอกลงมายังกรุงเทพ ฯ ดำรัสให้มีตราหากองทัพกลับพระนคร แล้วพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพนายกองผู้มีความชอบ โดยสมควรทั่วกัน

๏ ฝ่ายกองทัพพม่า ซึ่งยกมาตีหัวเมืองตะนาวศรีนั้น ก็ยกทัพบกทัพเรือ มาพร้อมกันที่เมืองมฤทในเดือนอ้าย แกงหวุ่นเมงยีแม่ทัพใหญ่ จึงให้ยี่หวุ่นเป็นแม่ทัพ ยกทัพเรือไปทางทะเลตีเมืองถลาง แล้วให้เนมโยคุงนรัดเป็นทัพหน้า ตั้งหวุ่นแมงยีเป็นแม่ทัพ ยกมาตีเมืองชุมพร เมืองไชยา เจ้าเมืองทั้ง ๒ เห็นว่าพม่ายกมามาก ไม่สามารถจะสู้รบได้ จึงพาครัวเข้าป่าทิ้งเมืองเสีย พม่าก็เอาไฟเผาบ้านเมืองเสียทั้ง ๒ เมือง แล้วยกไปตีเมืองนครศรีธรรมราช

๏ ขณะนั้นในเมืองนครศรีธรรมราช เจ้านครพัฒน์บุตรเขยเจ้านครคนเก่าที่ถึงแก่กรรมนั้น ได้เป็นเจ้าเมือง เจ้านครพัฒน์ได้ข่าวว่า เมืองชุมพร เมืองไชยา เสียแก่พม่าแล้ว จึงแต่งให้กรมการคุมพลพันเศษ มาตั้งขัดตาทัพพม่าอยู่ที่ท่าข้ามแดนเมืองไชยา ครั้นพม่ายกไปถึงยังไม่ได้รบกัน พม่าคิดอุบายให้คนถือหนังสือไทย ไปร้องบอกกองทัพว่า กรุงบางกอกเสียแก่พม่าแล้ว อย่าสู้รบเลย ให้ออกเสียโดยดีเถิด กรมการนำความไปแจ้งแก่เจ้านครพัฒน์ ๆ สำคัญว่าจริง เพราะมิได้เห็นทัพกรุงออกไปช่วยเลย (ด้วยในเวลานั้น กรุงเทพฯ ยังรบติดพันกันกับพม่าทางเมืองกาญจนบุรีอยู่ จึงยังมิได้ยกไปช่วย) เจ้านครพัฒน์จึงทิ้งเมืองเสีย พาพรรคพวกครอบครัวหนีเข้าป่าไป พม่าได้เมืองนครศรีธรรมราช

ก็เข้าตั้งอยู่ในเมือง ให้รวบรวมรี้พลกองทัพจะยกไปตีเมืองพัทลุง เมืองสงขลาต่อไป

๏ ฝ่ายข้างเมืองพัทลุง เจ้าเมืองกรมการได้แจ้งว่า เมืองชุมพร เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เสียแก่ข้าศึกแล้ว จึ่งปฤกษากันคิดจะยกครัวหนี ยังมีพระสงฆ์องค์หนึ่ง ชื่อมหาช่วย เป็นเจ้าอธิการวัดในแขวงเมืองพัทลุง สำแดงวิชาเวทมนต์ ลงเลขยันต์ กะตุด ประเจียด มงคล ให้แก่กรมการนายบ้านราวเมืองทั้งปวง คนเหล่านั้นก็นิยมยินดี ถือมั่นเอาสิ่งนั้นเป็นเครื่องป้องกันศาสตราวุธพาให้ใจกล้าขึ้นถึงอาจสู้รบข้าศึกได้ กรมการจึ่งจัดพลได้พันเศษ แล้วเชิญท่านมหาช่วยอาจารย์ขึ้นคานหามมาในกองทัพด้วย ยกออกมาตั้งคอยรับทัพพม่าอยู่กลางทาง ห่างเมืองพัทลุง

๏ ในขณะนั้น พอกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพเรือไปถึงเมืองชุมพร ขึ้นตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ในเมือง จึ่งมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากรกองหน้า ยกทัพบกล่วงออกไปตั้งอยู่ณเมืองไชยาเป็นหลายค่าย

๏ ฝ่ายกองทัพพม่า แจ้งว่าทัพกรุงยกออกไป แม่ทัพจึ่งให้เนมโยคุงนรัดกองหน้า ยกกองทัพมารบทัพกรุง

เก่งหวุ่ แมงยี่แม่ทัพกิ่งยกหนุนมา พอทัพหน้าพม่ายกมาปะทะทัพไทย
ที่เมืองไชยายังไม่ทันจะตั้งค่าย ไทยก็ระดมเข้าตีรบพม่าไว้รบ
ชจส งาม เพราะรบกันกลางแปลงตั้งแต่เช้าจนค่ำ พอฝนตกห่าใหญ่
ลงมา พม่าจึงแหกออกจากที่ล้อมหนีไปได้ ทหาร
ไทยไล่ติดตามพม่าไปในเวลากลางคืนพม่ามิได้หยุดรอรบ แตกกระจัด
กระจายไปไม่เหลียว ฝ่ายแม่ทัพพม่ารู้ว่ากองหน้าแตกก็มิได้มารบ
เลยยกทางหนีไปข้างตวันตก

๑ ฝ่ายยี่หวุ่นแม่ทัพเรือ ซึ่งไปตีเมืองถลาง ไปตี
เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง แตกแล้ว ก็ยกเลยไปถึง
เกาะถลาง ให้พลทหารขึ้นตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ขณะนั้น
ในเมืองถลาง พระยาถลางถึงแก่กรรมลง แต่ภรรยา
พระยาถลางกับน้องสาวอีกคนหนึ่ง เป็นคนใจกล้าหาญองอาจ
จึงให้กรมการเกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองทั้งชายหญิง ออกตั้งค่าย
รบกับพม่านอกเมือง ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบสู้รบกันทุกวัน
จนประมาณได้เดือนเศษพม่าจะหักเอาเมืองมิได้ ไพร่พลในกองทัพ
ก็ขัดสนเสบียงอาหารลง ก็จำเป็นต้องเลิกทัพกลับไป

๑ ขณะนั้นเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ซึ่งหนี
พม่าไปนั้น ก็กลับมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้น
ทรงโปรดมิให้เอาโทษ เพราะเห็นว่าศึกหนักเหลือกำลังที่จะสู้รบ
จึงให้ไปรวบรวมราษฎร กวาดต้อนไพร่บ้านพลเมืองมาอยู่

ตามภูมิลำเนาตามเดิม แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปจัดราชการบ้านเมืองในหัวเมืองเหล่านั้นทุก ๆ เมือง ทรงพระดำริห์ว่า พระมหาช่วย ซึ่งได้ช่วยป้องกันเมืองถลางนั้น เปนผู้ได้ราชการมีความชอบมาก แต่ถ้าจะพิจารณาเข้าฝ่ายสมณก็เหนว่ามัวหมองอยู่ จึ่งให้สึกออกจากบรรพชิต แล้วตั้งให้เปนพระยาทุกขราษฎร ผู้ช่วยราชการเมืองพัทลุงทำราชการฝ่ายฆราวาส แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า บรรดาเมืองแขกมลายู ที่ตั้งอยู่ชายทเลตวันตกทั้งปวง ยังมิได้อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่กรุงสยาม ควรจะไปตีเอามาขึ้นเสียให้จงได้ พระราชอาณาเขตรสยามจะได้แผ่ไพศาลไปในประเทศปากใต้ฝ่ายตวันตก จึ่งให้แม่ทัพหน้ายกไปก่อน ทัพหลวงก็ยกหนุนไปตีเมืองตานีที่เปนเมืองใหญ่ได้ แลเมืองอื่น ๆ คือ เมืองตรังกานูเมืองกลันตัน เมืองไซ เปนต้นเหล่านั่มายอมสวามิภักดิ์โดยดี กับหัวเมืองแขกเล็กน้อยทั้งปวงก็ตีได้อีกหลายเมืองที่ยอมขึ้นไม่ต้องตีก็มี แล้วมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้แต่งหนังสือบอกข้อราชการเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงทราบจึ่งโปรดให้มีตราหากองทัพกลับ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงจัดราชการหัวเมืองฝ่ายตวันตกเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงกลับคืนกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราออกไปเลื่อนยศผู้รักษาเมือง

กรมการผู้มีความชอบ แล้วตั้งภรรยาพระยาถลาง ซึ่งได้ช่วยรบสู้กู้บ้านเมืองไว้ได้นั้น ขึ้นเปนท้าวเทพกระษัตรีย์ น้องสาวคนหนึ่งได้เปนท้าวศรีสุนทร อยู่ในเมืองถลางด้วย ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงได้ปืนทองมาแต่เมืองตานีสองบอก ยาวสามวาศอกคืบสองนิ้วกึ่งบอกหนึ่ง ยาวห้าศอกคืบเก้านิ้วบอกหนึ่งบอกใหญ่ ให้จาฤกชื่อว่าพระยาตานี โปรดให้หล่อขึ้นเปนคู่กันอีกบอกหนึ่ง จาฤกชื่อว่า นารายน์สังหาร แล้วให้หล่อขึ้นอีก ๖ บอก ใหญ่รองกันเปนคู่ ๆ ลงมา

คำถาม

๑ ถามว่า สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ จุลศักราชเท่าใด ทรงพระนาม แลพระนามซึ่งปรากฏในภายหลังนั้นอย่างไร ในขณะนั้นพระชนม์พรรษาได้เท่าใด

ถามว่า ทรงพระราชดำริห์โปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นใหม่นั้นด้วยเหตุไรแลที่พระราชวังใหม่นั้น เดิมเปนที่อะไร

๓ ถามว่า ทรงโปรดเกล้า ฯ ตั้งใครเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลภายหลังกรมพระราชวังบวร ฯ มีพระนามปรากฏว่าอย่างไรอีกบ้าง

๔ ถามว่า ฝ่ายพุทธจักรทรงทำนุบำรุงขึ้นอย่างไร แล

เหตุไรจึ่งทรงโปรดให้ลึกพระพนรัต พระรัตนมุนีเสีย แลทรง ตั้งพระที่ต้องถอดครั้งนั้น ขึ้นให้คงสมณยศอย่างเดิม ด้วยเหตุไร

๕ ถามว่า พระยายมราช (เขมร) พาครอบครัว เข้ามาอาไศรยในกรุงสยามด้วยเหตุไร แะทรงโปรด ให้พระยายมราชเปนที่อะไร

๖ ถามว่า เหตุใด จึ่งทรงโปรดให้เจ้านันทเสนไปครองเมือง ศรีสัตนาคนหุต

๗ ถามว่า องเชียงสือเข้ามาอาไศรยในกรุงสยามด้วยเหตุไร

๘ ถามว่า เหตุใด จึ่งทรงโปรดให้พระยาอภัยภูเบศรออกไป ครองเมืองเขมร

๙ ถามว่า กองทัพไทยยกไปตีเมืองไซ่ง่อน ครั้งแรก โปรดให้ใครเปนแม่ทัพ แลกองทัพเมืองไหนไปด้วยบ้าง ได้มีไชยชำนะอย่างใด แล้วเหตุไรใครต้องประหารชีวิตร แลครั้งหลังยกไปอีกเปนอย่างไร

๑๐ ถามว่าใครนำช้างเมืองไหนเข้ามาถวาย แลพระราชทานนามช้าง นั้นว่าอะไร

๑๑ ถามว่า ขนานนามพระนครใหม่ว่าอะไร ภายหลังในแผ่นดิน ไหนทรงแปลงว่าอย่างไร แลวัดพระแก้วนั้นขนานนามว่าอะไร

๑๒ ถามว่า เมื่อพม่ายกทัพมาจะรบกรุงสยามนั้น กองทัพไทย

ยกไปตั้งรับอยู่ที่ไหน แลแต่งกองทัพไปตั้งคอยตัดเสบียงพม่าที่ตำบลใด ทำอุบายแลได้รบกันอย่างไร พม่าจึงหนีทัพไป

๑๓ ถามว่า มีพระราชดำริห์ที่จะยกกองทัพไปปราบทัพพม่าหัวเมืองที่ไกลนั้นได้โปรดให้ผู้ใดยกทัพไปทางไหน แลทัพหลวงนั้นจะยกไปทางใด

๑๔ ถามว่า เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ปราบทัพพม่าซึ่งมาทางหัวเมืองฝ่ายเหนือสงบแล้วได้เสด็จเลยไปตีเมืองอะไรอีก

๑๕ ถามว่า เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกทัพกลับมานั้นได้อะไรมาบ้าง

๑ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

ตอนที่ ๒

๑ ลุปีจุลศักราช ๑๑๔๘ ปีมเมียอัฐศก เปนปีที่ ๕ ฝ่ายองเชียงสือซึ่งเสียเมืองแก่องไกเซิน หนีเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่ในกรุงสยาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้กองทัพไปตีเมืองให้ถึงสองครั้งแล้วก็ไม่ได้ องเชียงสือคิดถึงบ้านเมือง ครั้นจะกราบทูลขอกองทัพไทยไปตีเอาเมือง

หอสมุดดำรงราชานุภาพ กรมศิลปากร

อีก ก็เหนว่าราชการทัพศึกฝ่ายสยามกับพม่าก็ยังพัวพันธ์กันอยู่ ไม่เว้นว่างลงได้ ครั้นจะกราบถวายบังคมลาไปตรง ๆ ก็เกรงพระราชอาญา องเชียงสือจึ่งพาสมัคพรรคพวกครอบครัวของตัว ลงเรือแจวลอบหนีไปออกปากน้ำเมืองสมุทปราการ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงทราบก็เสด็จลงเรือที่นั่งไปตามถึงปากน้ำเมืองสมุทปราการ ก็หาทันไม่ จึ่งเสด็จกลับขึ้นมากราบบังคมทูลขอเรือรบใหญ่จะไปตามในทเล พอเจ้าพนักงานไปค้นบ้านองเชียงสือ ได้หนังสือทูลลาฉบับ ๑ นำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ใจความในหนังสือนั้นว่า จะไปส้องสุมผู้คนตีเอาบ้านเมืองคืน ได้แล้วก็จะมาสวามิภักดิ์ขึ้นต่อกรุงสยาม ก็จะพึ่งพระบารมีสืบไปให้ตลอด ครั้นทรงทราบในหนังสือก็ทรงเหนว่า เป็นการสุจริต จึ่งมิได้ให้เรือรบติดตามไป แต่กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงไว้พระไทย จึ่งกราบทูลขอให้สร้างเมืองขึ้นที่ปากลัดเมือง ๑ หนึ่ง ไว้สำหรับป้องกันข้าศึกทางทเล การครั้งนั้นได้ลงมือทำป้อมขึ้นไว้ที่ได้ลัดต้นโพ ยังไม่สำเร็จ ส่วนองเชียงสือแล่นเรือหนีไปได้ ก็ไปขึ้นอาไศรยอยู่บนเกาะกูด ในเขตรแดนสยาม

๏ ฝ่ายพระเจ้าอังวะ ยังตั้งทัพหลวงอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ได้ทราบหนังสือบอกการทัพ ของพม่าแม่ทัพนายกอง ที่มาตีกรุงสยามนั้น ว่าเสียทัพแตกพ่ายไปทุกทัพทุกทาง เสียไพร่พล

ร่วมด้วยกันประมาณครึ่งหนึ่ง พระเจ้าอังวะก็เสียพระไทย ให้หากองทัพทั้งปวงกลับ ทัพหลวงก็ยกกลับไปเมืองอังวะ แล้วทรงพระดำริห์จะมาตีกรุงสยามอีกให้จงได้ จึ่งให้อินแซะมหาอุปราชเปนแม่ทัพคุมพลห้าหมื่น ยกกองทัพมาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ ในปีจุลศักราช ๑๑๖๘ อีกครั้งหนึ่ง อินแซะมหาอุปราชยกกองทัพมาพร้อมอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ แล้วจัดให้เมียนหวุ่น กับเมหวุ่น สองนายเปนทัพหน้า ยกล่วงลงมาถึงเมืองสมิก่อน ให้ตั้งค่ายปลูกยุ้งฉางรายทางตั้งแต่เมืองสมิ ตลอดลงมาจนถึงตำบลสามสบท่าดินแดง จนเสบียงอาหารเข้าบรรจุไว้ทุกตำบล ให้ชักปีกกาตลอดถึงกันทุก ๆ ค่าย บรรดาห้วยหนองคลองธารลำน้ำที่มีอยู่ตามระยะทาง ก็ให้ทำตะพานเลียบข้ามได้ทุก ๆ แห่ง ให้ไพร่พลช้างม้ายาไครยได้โดยง่าย หมายจะทำสำเปนการแรมปี ทัพหน้าตั้งมั่นอยู่ณสามสบท่าดินแดง ทัพหลวงมหาอุปราชยกหนุนมาตั้งอยู่ณตำบลแม่กระษัตริย์

๏ ฝ่ายชาวด่าน เมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองไทรโยค ออกลาดตระเวนเขตรแดน ได้ความว่าพม่ายกกองทัพมาอีก กรมการทั้ง ๓ เมือง จึ่งบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ ดำรัสให้เกณฑ์กองทัพทั้งในกรุงแลหัวเมืองพร้อมเสร็จ โปรดให้เจ้าพระยาพลเทพอยู่รักษาพระนคร ให้กรมพระราชวังบวร ฯ กับเจ้าพระยา

รัตนาพิพิธสมุหนายกเปนกองหน้า ไพร่พลสามหมื่น ยกล่วงขึ้นไปก่อน แล้วเสด็จยกทัพหลวง พร้อม ด้วยกรมพระราชวัง ๑ หลัง แลพระบรมวงษานุวงษ มีพลทหารสามหมื่นเศศ ยกหนุนขึ้นไปครั้นทัพหน้ายกขึ้นไป ถึงเมืองไทรโยก กรมพระราชวังบวร ๑ จึ่งดำรัสให้ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยากลาโหมราชเสนา พระยา ธำแสนยากร แยกกองทัพล่วงขึ้นไปก่อนตอนหนึ่ง ถึงตำบล สามสบก็ตั้งค่ายมั่นลงที่นั้นหลายค่าย ทัพกรมพระราชวังบวร ๑ ยกหนุนขึ้นไปตั้งค่ายมั่นห่างค่ายหน้าลงมาทางประมาณ ๕๐ เส้น ทัพหลวงยกขึ้นไปตั้งค่ายห่างทัพที่ ๒ ลงมาทางประมาณ ๗๐ เส้น แล้วดำรัสให้แบ่งทัพในกองทัพหลวง แลทัพพระราชวังบวร ๑ ยกขึ้นไปสมทบกองหน้า เร่งระดมกันเข้าตีค่ายพม่าทุก ๆ ค่าย พม่าต่อรบเปนสามารถ ไทยขุดสนามเพลาะประชิดค่ายพม่า เข้าไปรบกันอยู่สองวันสองคืน รุ่งขึ้นวันที่ ๓ ไทยยก หนุนเนื่องกันเข้าไปหักค่าย ปีนค่ายพม่า ๆ สู้รบต้านทานอยู่ตั้งแต่ เวลาบ่ายจนพลบค่ำ ก็แตกฉานหนีไปในเวลากลางคืน กองทัพไทยไล่ตามตีพม่าแตกยับเยินไป จนถึงค่ายทัพหลวงณตำบล แม่กระษัตริย์ อินแซะมหาอุปราชก็ตกพระไทยมิได้คิดสู้รบ เร่งเลิกทัพหลวงรุดหนีไปยังเมืองเมาะตะมะ ทัพไทยจับได้ หลายพม่าช้างม้า แลเครื่องศาตราวุธ เสบียงอาหาร

เปนอันมาก ฯ จุดไฟเผายุ้งฉางแลค่ายซึ่งพม่าตั้งไว้นั้นเสียสิ้น แล้วเลิกทัพกลับมายังทัพหลวง ครั้นมีไชยแก่พม่าปัจจามิตรแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้เลิกทัพทั้งปวงกลับคืนพระนคร

๏ ส่วนพระเจ้าอังวะทรงทราบว่า กองทัพที่ให้มาตีกรุงสยามกลับเสียทัพกลับไป ก็เสียพระไทย จึ่งให้หากองทัพกลับกรุงอังวะ แลพระเจ้าอังวะก็ยังไม่คลายความดำริห์ตริตรึกหาช่องโอกาศที่จะมาตีกรุงสยามอีก จึ่งให้จอข่องนรทาเปนแม่ทัพยกมาเกณฑ์อาปรกามณีผู้รักษาเมืองเชียงแสนเข้ามาบรรจบ ยกไปตีเมืองฝางได้ แล้วให้จอข่องนรทาเปนแม่กอง เกณฑ์ไพร่พลตั้งทำนา สะสมเสบียงอาหารไว้ที่นั้นแห่งหนึ่ง หวังจะได้ไว้เปนกำลังที่จะยกมาตีเมืองไทยในภายหลัง

๏ ลุจุลศักราช ๑๑๔๙ ปีมแมนพศก เปนปีที่ ๖ แห่งรัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระมณฑปพระพุทธบาทชำรุดมาตั้งแต่ครั้งเสียกรุงเก่า ภายหลังเมื่อเจ้ากรุงธนบุรีจะปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่งก็ยังไม่สำเร็จ จึ่งโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปเปนแม่กองทำพระมณฑปพระพุทธบาท ซึ่งพระยาราชสงครามได้ไปปรุงเครื่องค้างไว้ที่ท่าเจ้าสนุกนั้นครั้งหนึ่งนั้นให้สำเร็จ กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปประทับท่าเจ้าสนุกนั้น ให้ไพร่พลขนตัวไม้ขึ้นไปแล้ว พระองค์ทรงพระอุสาหด้วยกำลังพระราชศรัทธา ทรงยกตัวไม้ลำยอง

ขึ้นแยกเหนือพระอังษา เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไป อยุดพัก บ้างตามระยะทาง จนถึงพระพุทธบาท ให้ช่างประกอบ เครื่องบนแลลงรักปิดทองแล้วเสร็จในส่วนพระมณฑปใหญ่ แล้วทำ พระมณฑปน้อยกั้นรอยพระพุทธบาท ภายในพระมณฑปใหญ่ อีกชั้นหนึ่ง เสาทั้งสี่กับเครื่องบนแลยอด ล้วนแผ่ทอง คำหุ้มทั้งสิ้น ครั้นการสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จกลับ กรุงเทพ ฯ

๑ ครั้งนั้นพระยาแพร่ผู้หนึ่ง ชื่อมังไช เปนผู้สวามิภักดิ์ฝากฝ่าย ในกรุงสยาม แต่ครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี แล้วอะแซหวุ่นกี้ มาตีเมืองพระพิศณุโลกย์ จับไปได้ไม่ฆ่าตี พระยา แพร่ยังมีจิตรจงรักภักดีต่อกรุงสยามอยู่เสมอ ภายหลังพม่าให้มา อยู่ณเมืองยองก็ได้ช่องโอกาศ จึ่งคิดอ่านเกลี้ยกล่อมชักชวน พระยายองยอมเข้าด้วย พระยาแพร่กับพระยายอง ก็ยก กองทัพไปตีเมืองเชียงแสน ในเมื่ออาปรกามณีจึ่งลงมือทำนา ได้เดือนเศษ ไพร่พลระส่ำระสายอยู่ไม่พรักพร้อมกัน อาปรกา มณีเหนจะอยู่สู้รบไม่ได้ ก็พาพรรคพวกหนีไปเมืองเชียงราย พระยาทั้งสองก็ยกทัพตามไป พระยาเชียงรายเปนลาวชาติเดียวกับ พระยาแพร่ พระยายอง เหนได้ท่วงทีก็จับอาปรกา มณีให้ทัพลาวแล้วบอกส่งมายังพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปาง ๆ ก็บอก ส่งลงมายังกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระโสมนัศ

พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พระยาทั้งสองตามสมควร ให้พระยาแพร่ทำราชการอยู่ในกรุง เพราะยังมิทรงไว้พระไทย ด้วยไปอยู่กับพม่านานแล้ว กลัวจะเปนกลอุบาย แต่พระยายองนั้นโปรดให้ไปอยู่ช่วยราชการเมืองนครลำปาง ตัวอาปรกามณีให้จำคุกไว้ แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า ราชการข้างเมืองลาวฝ่ายเหนือยังไม่เรียบร้อยปรกติ จึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปจัดการบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ขณะนั้นพอมีหนังสือบอกเมืองนครลำปางซ้ำลงมาฉบับหนึ่ง ว่าได้ข่าวพม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองนครลำปาง เอาตัวอาปรกามณี กับพระยาแพร่ พระยายองให้จงได้ กรมพระราชวังบวร ฯ ก็รีบเสด็จขึ้นไปเมืองนครลำปาง

๏ ฝ่ายการข้างในกรุง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าองเชียงสือซึ่งหนีไปนั้น ไปขึ้นสำนักนอยู่ที่เกาะกูด ยังไม่ไปพ้นเขตรแดนสยาม จึ่งโปรดให้จัดเรือตระเวนกับกระสุนดินดำเครื่องรบส่งไปให้องเชียงสือช่วยตระเวนสลัด ในเขตรแขวงนั้น องเชียงสือครั้นได้เรือแลเครื่องสาตราวุธเปนกำลัง ก็พาสมัคพรรคพวกไปตีเอาเมืองเขมา เมืองประมวนสอได้ ครั้นได้พวกพลทหารไว้เปนกำลังมากขึ้น แล้วองเชียงสือก็ออกจากเมืองประมวนสอ มาพักอยู่ที่ปากน้ำเมืองปาสัก

๏ ขณะนั้นม็องยวนพี่น้องสององค์ ชื่อองโหเดืองตึก องค์ ๑ องทงยุงยานองค์ ๑ เปนเชื้อวงษ์อันเดียวกันกับองเชียงสือ คิดว่าองเชียงสือยังอยู่ในกรุงสยาม จึ่งพาครอบครัวตามเข้ามาลวามิภักดิ์ด้วย เจ้าพนักงานนำความขึ้นกราบทูลทรงทราบ ทรงพระราชดำริห์ว่า องเชียงสือซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงสยาม เล้วหนีไปได้โดยง่าย เพราะให้อยู่ข้างล่างใกล้เทล ครั้งนี้จะให้ไปอยู่ที่นั้นก็จะหนีไปเสียอีก จึ่งโปรดให้องโหเดืองตึก องทงยุงยาน ทั้งสมัคพรรคพวกไปอยู่ตี่บ้านบางโพ (เพราะเหตุนั้นยวนบางโพจึ่งได้มีปรากฏเปนเชื้อสายมาจนทุกวันนี้)

๏ ฝ่ายองเชียงสือเมื่อไปพักอยู่ที่ปากน้ำป่าสักแล้ว จึ่งให้ก่ายดาวเชิญศุภอักษรเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ทูลขอเรือกับเครื่องสาตราวุธ ที่พระราชทานให้ไปจับสลัดนั้นไว้ใช้การทัพด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็โปรดพระบรมราชานุญาตให้ซ้ำทรงให้จัดเครื่องสาตราวุธเพิ่มเติมพระราชทานไปด้วยอีก

๏ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระดำริห์ว่า เมืองทวายเปนเมืองหน้าด่านแดนไทยกับแดนพม่าต่อกัน พม่าได้อาไศรยเมืองทวายเปนกำลัง แลเปนที่ไปมารบไทยได้โดยสดวก แม้ว่าจะละเมืองทวายไว้จะให้อยู่ในอำนาจของพม่าไปตราบใด พม่าก็คงจะเปนช่องเปนทางมารบกวนไทยอยู่เนือง ๆ จำจะยกกองทัพไป

ตีเมืองทวายตัดกำลังศึกเสียให้จงได้ จึ่งให้ตรวจเตรียมกองทัพหลวง ยกไปตีเมืองทวาย ให้เจ้าพระยารัตนาพิธ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เจ้าพระยายมราชเปนกองหน้า เจ้าพระยาพระคลังเปนเกียกกาย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เปนยุกกระบัตรทัพ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์เปนทัพหลัง ยาตราทัพไปทางชลมารคถึงท่าตะกั่วแม่น้ำน้อย จึ่งเสด็จขึ้นประทับพลับพลาค่ายหลวง ดำรัสให้กองหน้า กองหนุนขึ้นบก ยกกองทัพข้ามเขาสูงลงด่านวังปอล่วงหน้าไปก่อน ทัพหลวงก็เสด็จยกหนุนไป

๑ ฝ่ายข้างในเมืองทวายขณะนั้น พระเจ้าอังวะตั้งแมงจันจอพม่าลงมารักษาเมืองอยู่ กับให้แกงหวุ่นแมงยี่แม่ทัพซึ่งยกมาทางเมืองมฤทครั้งก่อนนั้น มาตั้งอยู่ในเมืองทวายด้วย ผู้คนแลเสบียงอาหารยังบริบูรณพร้อมอยู่ทั้งสิ้น ครั้นแมงจันจอผู้เปนทวายหวุ่น ทราบว่าทัพไทยยกไปจะตีเมืองตัวดังนั้น จึ่งจัดให้นัคมิเลงถึกพลสามพัน มาตั้งค่ายรับทัพไทยอยู่ณวังปอทัพหนึ่ง แล้วทวายหวุ่นคุมพลสี่พัน ยกมาตั้งอยู่ณเมืองกลิออง เหนือเมืองทวายทัพหนึ่ง ให้นายทัพนายกองคุมพลพันหนึ่ง ไปตั้งค่ายปิกกาสกัดท้องทุ่งทางที่จะออกจากเมืองกลิออง ไปเมืองทวายนั้นทัพหนึ่ง แต่ตัวแกงหวุ่นแมงยี่แม่ทัพนั้นอยู่รักษาเมืองทวาย

ให้ไพร่พลขึ้นประจำรักษาน่าที่เชิงเทิน แล้วมีหนังสือบอกไปทูล พระเจ้าอังวะ ว่าไทยจะยกกองทัพไปตีเมืองทวาย

๑ ฝ่ายแม่ทัพกองหน้าฝ่ายไทย เมื่อยกข้ามเขาสูงลงไปพ้นแล้ว เจ้าพระยารัตนาพิพิธจึงให้ พระยาสุรเสนา พระยามหาอำมาตย์ ยกไปก่อนตอนหนึ่ง ครั้นไปถึงทัพพม่าค่ายวังปอ ก็ตั้งค่ายประชิดค่ายพม่าเข้าไว้ พม่าขับพลออกรบ ได้รบกันเปนหลายเวลา พลทหารล้มตายลงทั้งสองฝ่าย ไทยยกเข้าตีหักค่ายพม่าเปนหลายครั้งแล้วก็มิได้ ภายหลังทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ยกหนุนเข้าไปช่วยระดมตีค่ายพม่าเปนสามารถ นัคมิเลงแม่ทัพ ขับพลทหารออกต่อรบอยู่ตั้งแต่เช้าจนเวลายามหนึ่ง พม่าต้านทานมิได้ ก็แตกหนีไปค่ายเมืองกลิออง เจ้าพระยารัตนาพิพิธได้ค่ายวังปอแล้ว จึ่งยกทัพตามไปถึงเมืองกลิออง ตีเอาเมืองได้ พม่าแตกหนีไปเมืองทวาย ทัพหน้าฝ่ายไทยเข้าตั้งอยู่ในเมืองกลิออง ทัพหลวงยกข้ามเขาสูงไปตั้งอยู่ณค่ายวังปอ แล้วมีรับสั่งให้ขึ้นไปเร่งทัพหน้า ให้ยอทหารออกตีค่ายปีกกาพม่าให้แตกในวันเดียว แม่ทัพหน้าก็ขับพลทหารออกระดมตีค่ายปีกกาพม่าแตก แล้วยกตามลงไปเมืองทวาย แกงหวุ่นแมงยี่รู้ว่าไทยคงจะยกทัพตามลงมาถึงเมืองทวาย จึ่งคิดอุบายยกกองทัพออกจากเมืองหนีข้ามแม่น้ำไปเสีย มิให้ทหารขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทิน หวังจะให้ไทยถลำเข้าไปในเมือง แล้วจะยกอ้อมมาล้อมเมืองไว้ให้อดอาหาร ฝ่ายไทยไปถึงเมืองไม่เห็นผู้คนขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทิน

สงไสยว่าจะเปนอุบายซุ่มทหารไว้ ก็มิได้เข้าเมืองให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้สามด้าน เว้นแต่ด้านริมน้ำ พม่าเห็นไทยไม่เข้าเมือง ก็ผ่อนกองทัพเข้ามารักษาน่าที่เชิงเทินป้องกันเมืองเปนสามารถ ทัพหลวงก็ยกตามทัพหน้าเข้าไป ตั้งค่ายหลวงอยู่ห่างค่ายล้อมทางประมาณ ๕๐ เส้น ครั้งนั้นพม่าเกรงเดชานุภาพเปนกำลัง มิอาจยกออกรบ รักษาแต่น่าที่เชิงเทินมั่นไว้ ฝ่ายไทยก็มิได้ยกเข้าปีนปล้นหักเอาเมือง เปนแต่ตั้งล้อมเมืองอยู่ถึงกึ่งเดือนเศษ พอเสบียงอาหารในกองทัพขัดสนลง ก็เสด็จเลิกกองทัพมาทางถมองล่วย ให้ทัพหน้าที่ล้อมเมืองเลิกตามมาเบื้องหลัง พม่าเห็นไทยล่าทัพกลับก็ยกติดตามารนสุดแดนทวาย

๏ ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง ก็ไม่มีทัพศึกพม่ามาติดเมืองดั่งกล่าว จึ่งทรงจัดราชการบ้านเมืองต่อไป ให้พระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางไปเปนพระยาเชียงใหม่ (เพราะที่เมืองเชียงใหม่ไม่มีเจ้าเมืองมาตั้งแต่ครั้งพระยาวชิรปราการ ถึงแผ่จกรรมเสียนั้น) ให้คำโสมผู้น้องพระยาเชียงใหม่ เปนพระยานครลำปางแทนพี่ชาย ตั้งอุปฮาดราชวงษ์ไว้เต็มตำแหน่ง แต่เมืองลำพูนผู้คนยังเบาบางระส่ำระสายอยู่ ยังไม่เปนภูมถานบ้านเมือง จึ่งได้ตั้งเจ้าเมือง ครั้นทรงจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้ว พอทรงทราบข่าวที่กรุงเทพ ฯ ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จกรีธาทัพหลวงไปตีเมือง

ทวาย ก็รีบเสด็จยกทัพกลับจากเมืองนครลำปาง ลงมาถึงพระนคร แล้วเลยตามทัพหลวงออกไปถึงแม่น้ำน้อย ก็พอทันทัพหลวงเสด็จกลับมาถึงที่นั้น เสด็จขึ้นเฝ้าที่พลับพลาท่าน้ำ แล้วทัพหลวงก็ยกเลยลงมาถึงพระนคร แต่กรมพระราชวังบวร ฯ นั้นหยุดรอฟังทัพพม่าอยู่ที่นั้น จนเห็นไม่ติดตามล่วงแดนเข้ามาแล้ว ก็เสด็จกลับคืนพระนครเหมือนกัน

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอกสัมฤทธิศก เปนปีที่ ๗ แห่งรัชกาล องเชียงสือมีหนังสือเข้ามากราบทูลขอองโหเดืองดึก องทงยุงยาน ออกไปช่วยรบศึก แลขอพระราชทานปืนกระสุนดินดำด้วย จึ่งโปรดให้จัดเรือรบ ๒ ลำ กับกระสุนดินดำเครื่องรบให้องโหเดืองดึก องทงยุงยาน ออกไปพร้อมกับองเชียงสือก็ยกกองทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนได้ในปีนั้น ทรงนามพระเจ้าอนำก๊ก แล้วแต่งต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย

๏ ในปีนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระชนม์พรรษาครบอุปสมบท แลสมเด็จพระเจ้าหลานเธออีกสองพระองค์ คือ กรมหลวงอินทรนเรศวร พระองค์ ๑ กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระองค์ ๑ นี้พระชนม์พรรษาก็เกินอุปสมบทแล้ว แต่ยังไม่ได้ทรงผนวช จึ่งโปรดให้ทรงผนวชพร้อมกันทั้ง ๒ พระองค์ จัดการประชุมพระ

สงฆ์ณพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงผนวชก่อน เพราะถึงว่าพระชนม์พรรษาอ่อนกว่าก็จริง แต่ว่าบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ จึ่งให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ทรงผนวชภายหลังตามลำดับไป ทรงผนวชเสร็จแล้ว เสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถคืนหนึ่ง ในเวลาบ่ายวันนั้นมีการฉลอง นิมนต์พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นเช้าพระสงฆ์ฉันแล้ว ตั้งกระบวนแห่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นไปเสด็จประทับอยู่วัดสมอราย เปนเสร็จการอุปสมบท

๑ ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระรำพึงถึงพระไตรปิฎกธรรม อันชำรุดทรุดโทรมมาแต่ครั้งกรุงทวาราวดีถึงการพินาศนั้น ครั้นต่อมาก็มีเหลืออยู่แต่ที่ผิดเพี้ยนวิปลาศคลาศเคลื่อนไม่เปนหลักถานมั่นคงแท้จริง ที่จะเปนที่ตั้งแห่งสาสนา ควรจะสังคายนายชำระสอบสวนเสียใหม่ให้ถูกต้อง จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัส ให้ตั้งกองประชุมสังคายนายพระไตรปิฎก ณวัดนิพานาราม ให้ขนานนามวัดนั้นใหม่ว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชดาราม ตั้งกองชำระเปน ๔ กอง ให้สมเด็จพระสังฆราชเปนแม่กองชำระ พระสุตันตปิฎก ณพระอุโบสถกอง ๑ ให้พระวันรัตเปนแม่กองชำระ พระวินัยปิฎก ณพระวิหารกอง ๑ ให้พระพิมลธรรม เปน

แม่กองชำระ พระสัทธาวิเสส ณพระมณฑปกอง ๑ ให้พระธรรมไตรโลกย์เปนแม่กองชำระ พระปรมัตถปิฎก ณการเปรียญกอง ๑ รวมทั้ง ๔ กอง เปนพระสงฆ์ ๒๑๘ รูป พนักงานกรมราชบัณฑิตย์ ๓๒ คน พระราชทานพระราชทรัพย์ออกเกณฑ์พระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการทำสำรับเลี้ยงพระสงฆ์ เปนกำหนดพระสงฆ์รูป ๑ เวลาละบาททั้งเช้าเพนวันละ ๒ เวลาทุก ๆ วัน จับการชำระตั้งแต่ณวัน ๔ ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ปี พุทธศักราช๒๓๓๑ ปี เวลาบ่าย ๓ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขบวนพยุหยาตรา พร้อมด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ แลพระบรมวงษานุวงษ์ทั้งปวง ออกไปเปิดการประชุมสังคายนาย ณวัดพระศรีสรรเพ็ชดาราม แล้วต่อมาภายหลังก็เสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรการวันละ ๒ เวลา เสมอเปนนิจ

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๑ ปีรกาเอกศก เปนที่ ๘ แห่งรัชกาล ถึงณวันเพ็ญเดือน ๕ การสอบสวนสังคายนายพระปริญัติธรรมสำเร็จเปนคำรบ ๕ เดือนบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้จ้างช่างจานพระไตรปิฎกที่สอบสวนบริสุทธิ์แล้ว ลงลานใหญ่ปิดทองเรียกว่าฉบับทอง แล้วถวายเครื่องปริขารภัณฑ์แก่พระสงฆ์ที่ประชุมทั้งปวงนั้น ด้วยสิ่งปณีตบรรจงต่าง ๆ แลพระราชทานรางวัลแก่พนักงานกรมราชบัณฑิตย์โดยสมควร ครั้น

การจานพระไตรบิฎกฉบับทองเสร็จแล้ว จึ่งให้เชิญขึ้นยานุมาศ แห่เปนกระบวนเข้ามาประดิษฐานไว้ณหอพระมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ให้มีการมหรศพสมโภชพระคัมภีร์พระไตรบิฎก แลฉลองหอพระมณเฑียรธรรมอีก ด้วยการเล่นต่าง ๆ ครั้นเวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ในคืนวันนั้นเพลิงถูกพลุดอกไม้ที่จุดฉลอง ไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรม เพลิงติดลุกลามไหม้ขึ้น ข้าราชการทั้งปวงช่วยกันยกตู้พระคัมภีร์พระไตรบิฎกออกเสียทัน แล้วช่วยกันดับเพลิง ๆ ไหม้แต่หอพระมณเฑียรธรรมหลังเดียว แล้วก็ดับสิ้น หาได้ลามไหม้ไปที่อื่นด้วยไม่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดำรัสว่า หอพระมณเฑียรธรรมเก่าต่ำอยู่ ไม่สามารถจะทรงพระไตรบิฎกได้ เทพยดาจึ่งบันดาลให้เพลิงไหม้เสียแต่เฉภาะหลังเดียวเท่านั้น จึ่งโปรดให้เจ้าพระยายมราช กับพระยาราชสงครามเปนแม่กองทำพระมณฑปขึ้นในที่นั้น แล้วสร้างหอพระมณเฑียรธรรมขึ้นใหม่ฝ่ายทิศอิสาณแห่งมณฑป มีกำแพงแก้วล้อมเปนปริมณฑล ครั้นการทำใหม่เสร็จแล้ว จึ่งให้เชิญพระไตรบิฎกฉบับทองเข้าประดิษฐานไว้ในพระมณฑป ในหอพระมณเฑียรธรรมที่สร้างขึ้นใหม่นั้น ไว้พระคัมภีร์ฉบับอื่น แลสำหรับเปนที่บอกหนังสือปริญัติธรรม แก่พระสงฆ์สามเณรด้วย

๏ เมื่อณวันขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๗ ในปีนั้น เวลาบ่าย

ฝนตกอสนิบาตตกลงต้องหน้าบันมุขเด็จ พระที่นั่งอมรินทราภิเศกติดเปนเพลิงโพลงขึ้นไหม้เครื่องบนแลลามไปถึงหลังคามุขทั้งสี่ แลพระปรัศซ้ายอีกหลังหนึ่ง จึ่งดับได้ จึ่งดำรัสสั่งสมุหนายกให้รื้อการรื้อปราสาทองค์เก่าที่เพลิงไหม้นั้นเสีย แล้วก่อขึ้นใหม่เลื่อนออกมาข้างหน้าขนานนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ก่อใหม่ขึ้นข้างในองค์หนึ่ง ต่อมุขหลังองค์นั้นเข้าไป ขนานนามว่า พระที่นั่งพิมานรัถยา

๏ ในเดือนอ้ายปีนั้น เจ้าอนำก๊กมีหนังบอกเข้ามากราบบังคมทูลว่า เจ้าเมืองตานีมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมชักชวนเจ้าอนำก๊กให้ยกกองทัพมาช่วยตีกรุงสยาม แลส่งต้นหนังสือเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดำรัสว่าซึ่งรายาตานีมีใจประทุษฐร้ายเช่นนี้ จะละไว้นานมิได้ คงจะไปชักชวนเมืองแขกทั้งปวงให้เปนขบถขึ้นหมด แม้ปล่อยไว้จนกำเริบหนักขึ้นก็จะปราบปรามยาก จึ่งโปรดให้พระยากลาโหมราชเสนาเปนแม่ทัพ ยกทัพเรือออกไปตีเมืองตานี พระยาตานีต่อสู้เปนสามารถ จนเห็นว่าเหลือกำลังจะสู้รบ ก็ทิ้งเมืองเสียหนีไป กองทัพไทยตามไปจับตัวรายาตานีได้ ก็เลิกทัพกวาดครอบครัวแขกตานีเข้ามากรุงเทพ ฯ ด้วยเปนอันมาก มีรับสั่งให้เอาตัวพระตานีจำคุกไว้กว่าจะตาย

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๒ ปีจอโทศก เปนปีที่

เจ้าอนำกีกแต่งให้องยวน คุมต้นไม้เงินทองของเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้า ฯ พระราชทานของตอบแทนออกไปตามสมควร

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุนตรีศก เปนปีที่ ๑๐ แขกเมืองเซียะ เป็นชาติมลายู มิได้ขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ ยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา เจ้าเมืองสงขลาสู้ไม่ได้ ก็หนีมาอยู่เมืองพัทลุง เจ้าเมืองพัทลุงรู้ว่าเมืองสงขลาแตก ก็พลอยตื่นตกใจทิ้งเมืองเสียหนีเข้าป่าไป เจ้าพระยานครศรีธรรมราชทราบดังนั้น จึ่งยกกองทัพ ไปตีทัพแขกที่เมืองสงขลาแตก แล้วบอกข้อราชการเข้ามากราบทูล ทรงทราบ ทรงพระพิโรธ แก่พระยาพัทลุง จึ่งโปรดให้มีตราไปถอดพระยาพัทลุงเสีย ให้หลวงนายศักดิ์ออกไปเปนพระยาพัทลุงใหม่สืบไป

๏ ในปีนั้น ฝ่ายข้างภุกามประเทศ พระเจ้าอังวะตั้งขุนนางพม่า จะให้ลงมาเปนเจ้าเมืองทวายใหม่ แมงจันจาพม่าเจ้าเมืองทวายคนเก่าทราบความดังนั้น ก็ถือตัวว่าไม่มีความผิดสิ่งใด ไม่ยอมให้ขุนนางที่จะเปนเจ้าเมืองใหม่ลงมาเปนเจ้าเมือง ครั้นขุนนางพวกนั้นลงมาถึง แมงจันจาก็จับฆ่าเสียสิ้น แล้วตั้งแขงเมืองต่อพระเจ้าอังวะ แต่ยังคิดเกรงว่าพระเจ้าอังวะจะยกกองทัพมาตีเมืองตัวกลัวจะสู้ไม่ได้ จึ่งแต่งให้ขุนนางทวายเปนทูตถือศุภอักษร กับคุมเครื่องราชบรรณาการ

เข้ามาถวาย ใจความในศุภอักษรนั้น พระยาทวายเกิดเปน อริขึ้นกับพระเจ้าอังวะ พระเจ้าอังวะจะยกกองทัพมาตีเมืองทวาย เจ้าเมืองทวาย จะขอพระราชทานกองทัพไปช่วยป้องกันเมือง อนึ่ง สืบได้ความว่าพระราชภาคินัย ตกไปอยู่เมืองทวายพระองค์ ๑ ทรงผนวชเปนรูปชี จะจัดส่งเข้ามาถวายต่อภายหลัง แต่ ครั้งนี้มีหนังสือลายพระหัตถ์พระราชภาคินัยเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ด้วยฉบับ ๑ กับจัดต้นไม้เงินทอง แลนางทวายรูปงาม ๑ นางโท ๑ สาวใช้ ๗ หญิงทาษ ๕๐ เข้ามาถวายด้วย อนึ่งเจ้าเมืองมฤท เจ้าเมืองตนาวศรี ทราบว่าเมืองทวาย จะเข้ามาสวามิภักดิ์ เจ้าเมืองทั้งสองก็ยังยอมพร้อมใจด้วย ขอ ขึ้นเปนข้าขอบขัณฑสีมาฝ่ายสยามสืบไป โปรดให้พิจารณาหนัง สือพระราชภาคินัย เห็นว่าเปนความแน่จริง จึ่งให้มีตราตอบ ออกไปถึงพระยาทวาย ว่าจะให้กองทัพยกออกไป แลพระ ราชทานสิ่งของตอบแทนไปถึงพระยาทวายตามสมควร ทูตก็ กราบถวายบังคมลากลับไป แล้วโปรดให้พระรองเมืองเปนทัพหน้า เจ้าพระยายมราชเปนแม่ทัพ คุมพลห้าพันยกออกไปช่วยรักษาเมือง ทวาย ส่งพานทองเครื่องยศออกไปพระราชทานพระยาทวายด้วย เจ้าพระยายมราชยกกองทัพไปถึงเมืองทวาย แล้วมีใบบอกลงมา กราบทูล แลกำหนดส่งพระราชภาคินัยลงมายังแม่น้ำน้อยด้วย

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวดจัตวาศก เปนปีที่ ๑๑

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จยกทัพหลวงพร้อมด้วย สมเด็จพระอนุชาธิราช ออกไปรับพระราชภาคินัยถึงตำบลแม่น้ำน้อย เจ้าพระยายมราชก็จัดส่งพระราชภาคินัยลงมาถึงแม่น้ำน้อย ขึ้นเฝ้า ณค่ายหลวง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เสด็จลงมายังกรุงเทพฯ ก่อน พระราชภาคินัยองค์นี้ เปนพระธิดาในพระเจ้าขุนรามณรงค์ เมื่อครั้งพม่ามาตีพระนครศรีอยุทธยาแตก กวาดต้อนผู้คนไปเมืองอังวะ ปนอันมาก ก็ต้องตกไปอยู่เมืองพม่าด้วยในครั้งนั้น มีค่าไทยติดไปด้วยหลายคน พระองค์ท่านจึ่งได้ทรงผนวชเปนรูปชีเสีย แล้วภายหลังท่านคิดอ่านเล็ดลอดหนีมาได้จนถึงเมืองทวาย ครั้นรับลงมากรุงเทพฯ แล้วครั้งนั้นจึ่งโปรดตั้งขึ้นเปนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าฝ่ายใน ภายหลังเปนกรมขุนรามินทรสุดา

๑ ในระหว่างนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังเสด็จประทับอยู่ณะค่ายหลวงตำบลแม่น้ำน้อย ตรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จยกทัพออกไปจัดราชการเมืองทวาย ให้ส่งแมงจันราพม่าเจ้าเมืองทวายคนเก่าเข้ามารับราชการเสียในกรุง (เพราะทรงเห็นว่าพระยาทวายคงจะกลับใจไปข้างฝ่ายพม่าได้อีก ด้วยบิดาพระยาทวายยังทำราชการอยู่ในเงื้อมมือพม่า แลได้ข่าวว่าพม่าจะเอาตัวบิดาพระยาทวายเลื่อยเสียเหมือนเลื่อยไม้ แมงจันราคงจะอาไลยแก่บิดาจึ่งจะละไว้ให้อยู่รักษาเมืองไม่ได้ แลถ้าแมงจันราลงมาอยู่เสียใน

กรุงเทพ ฯ แล้ว พม่าก็จะคลายความพยาบาทลงด้วยอีกอย่างหนึ่ง) ให้ตั้งขุนนางทวายผู้มีความชอบ ขึ้นเปนพระยาทวายให้อยู่รักษาเมือง ครั้นเสร็จจัดการบ้านเมืองแล้ว ก็เสด็จกรีธาทัพกลับคืนพระนครทั้ง ๒ พระองค์ แลพระยาทวายแลครอบครัวทั้งนั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลคอกกระบือ ปรากฎชื่อเรียกว่าบ้านทวายมาจนบัดนี้

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลูเบญจศก เปนปีที่ ๑๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตรัสปฤกษาราชการ ด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชว่า บัดนี้เมืองทวายก็เปนของไทยแล้ว กำลังศึกพม่าที่จะยกมาก็คงหย่อนลง ควรจะยกทัพตีเมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้งลองดูก่อน ถ้าเห็นเปนท่วงทีจะได้เลยไปตีถึงเมืองอังวะทีเดียว จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัส ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จยกกองทัพไปทางสิงขร ไปตั้งต่อเรือรบอยู่ฝ่ายทเลตวันตก จะได้ยกทัพเรือขึ้นไปทางแม่น้ำเมืองมฤท ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา ยกทัพบกล่วงหน้าขึ้นไปสมทบทัพเจ้าพระยายมราชอยู่ที่เมืองทวายก่อน แล้วให้ทัพเมืองเขมร เมืองลาว เมืองเหนือมาพร้อม ก็เสด็จยกทัพหลวงขึ้นทางคมองส่วย ถึงตำบลหินดวด ทางยังห่างเมืองทวายอีกสองคืน

๏ เมื่อก่อนกองทัพไทยยกไปถึงนั้น พระเจ้าอังวะตรัสให้

แม่ทัพพม่ายกมาตีเมืองทวาย พอทัพไทยยกไปถึงเข้าก่อน ตั้งค่ายอยู่นอกเมือง แม่ทัพไทยจึ่งเกณฑ์ทหารเมืองทวายขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทิน คอยรับพม่า ส่วนพม่าแลทวายที่อยู่ในเมืองทวายเวลานั้น ตั้งแต่ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพลงมา ต่างก็คิดจะเอาใจออกหากจากไทย กลับใจจะไปเข้าด้วยพม่าอีก แม่ทัพนายกองฝ่ายไทยจะบังคับบัญชาประการใด ก็ไม่ใคร่จะเชื่อถือทำตาม เจ้าพระยามหาเสนาจึ่งให้เอาไพร่พม่าในเมืองทวาย ซึ่งเปนผู้ไม่ฟังบังคับบัญชามาเฆี่ยนเสียคนหนึ่ง ๓๐ ที พม่าคนนั้นมีความขัดเคือง ก็ไปยุยงไพร่บ้านพลเมืองกลับเปนขบถขึ้นทั้งเมือง ปิดประตูเมืองเสีย แล้วเอาปืนใหญ่ขึ้นบนเชิงเทินยิงระดมออกมาที่ค่ายไทย ฝ่ายพระรองเมืองที่เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองทวาย ครั้นเห็นเกิดขบถขึ้นในเมืองจึ่งชักพลทหารเข้าพังประตูเมือง แหกหนีออกมาได้ แม่ทัพนายกองฝ่ายไทย เห็นพลเมืองทวายยิงปืนระดมออกมาที่ค่าย จึ่งให้ล่าทัพถอยออกมาหมายจะตั้งค่ายลงให้ห่างเมือง ยังมิทันจะตั้งลงได้ พม่าแลทวายก็ยกทัพออกจากเมือง ไล่ติดตามมา ได้รบกันกลางแปลง ทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยายมราชช่วยกันระดมรบ รับทัพพม่ามิอยู่ พม่าไล่รบบุกบั่นกระชั้นเข้ามา ทัพไทยก็ถอยพลางรบพลาง ลงมาจนถึงทัพพระยาอภัยรณฤทธิ์ ทัพหน้าของทัพหลวง แม่ทัพจะ

ขณเข้าอาไศรยตั้งรับทัพพม่า ในค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ ๆ ไม่ยอม ให้เข้าค่าย กลัวว่าพม่าจะยกมาตีค่ายตัวพลอยแตกไปด้วย ทัพไทยที่ล่ามาก็ต้องตั้งรับอยู่น่าค่าย พอทัพพม่ายกตามไปถึงเข้าโจมตีตลุมบอนกับทัพไทย ๆ ไม่ทันได้ตั้งตัว ก็แตกพ่ายมา เจ้าพระยามหาเสนา ต้องอาวุธข้าศึกตายในที่รบ แล้วพม่าก็ตีค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ได้อีก เลยไปตีทัพไทยมารบถึงหินดาด ทัพหลวงแจ้งว่าทัพหน้าแตกมา ก็เสด็จล่าถอยลงมาแม่น้ำน้อย ดำรัสให้ประหารชีวิตรพระยาอภัยรณฤทธิ์เสีย แล้วให้มีตราไปยังทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ให้เลิกทัพกลับกรุงเทพ ฯ ทัพหลวงก็กลับคืนพระนคร

๏ ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จยกทัพไปทางสิงขร หยุดต่อเรือรบเสร็จแล้ว ก็ยกกองทัพไปถึงเมืองมฤท เจ้าเมืองมฤทกลับใจเปนขบถแขงเมืองไม่อ่อนน้อม จึ่งให้กองทัพยกเข้าตีเมืองมฤท ๆ เกือบจะแตกอยู่แล้ว พอทัพทางทวายแตก ได้ทราบท้องตราให้หากองทัพกลับ ก็ยกทัพกลับคืนยังกรุงเทพ ฯ มหานคร

๏ อนึ่งเมื่อปีจุลศักราช ๑๑๕๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรเห็นวัดโพธาราม ซึ่งเปนวัดเก่าชำรุดปรักหักพังมาก ทรงพระดำริห จะทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ให้ดีกว่าเก่าเพราะเปนวัดริมพระราชวัง แต่ที่นั้นเปนที่ลุ่ม ๆ ฦก ๆ มีบ่อ

สระร่องคูมาก จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้เกณฑ์ไพร่สองหมื่นเศศ มาทุบปราบพื้นที่ แลทรงจำหน่ายพระราชทรัพย์ซื้อมูลดินมาถมเปน หลายครั้งหลายหน แต่ทำพื้นที่มาถึงสิบปีจึ่งราบเรียบร้อยได้ สิ้น พระราชทรัพย์ค่ามูลดินถมที่ถึงสองร้อยห้าชั่งสิบห้าตำลึง

๏ ครั้นมาถึงณวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีจุลศักราช ๑๑๕๕ นั้น จึ่งได้ขับการปฏิสังขรณ์พระอาราม สร้างพระอุโบสถ กำแพงแก้ว พระระเบียง มีพระวิหารสี่ทิศ ตรงพระวิหาร ทิศตวันตกออกไป ก่อพระเจดีย์ใหญ่บรรจุพระพุทธรูปพระศรี สรรเพ็ชร์ซึ่งเชิญลงมาแต่กรุงเก่า ถานพระเจดีย์กว้าง ๘ วา สูง ๘๒ ศอก ขนานนามว่าพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชรดาญาณ มีพระวิหารคดสี่ทิศ มีกำแพงแก้วคั่นหว่างพระวิหารคด ก่อพระ เจดีย์ถานเดียว ๕ องค์ ทั้งสี่ด้าน มีการเปรียญ แล หอไตรย หอระฆัง พระวิหารน้อยซ้ายขวา ขุดสระน้ำ ทำศาลารายรอบ ทำกำแพงแก้วล้อมรอบนอก เชิญพระ ประธานในวัดศาลาสี่หน้า มาประดิษฐานเปนพระประธานในพระ อุโบสถ ถวายพระนามว่าพระพุทธเทวปฏิมากร เชิญ พุทธรูปยืนสูง ๒๐ ศอก ทรงพระนามว่าพระโลกนารถสาสดาจารย์ มาแต่วัดพระศรีสรรเพ็ชร กรุงเก่า เข้าประดิษฐานไว้ณพระ วิหารทิศตวันออกมุขหลัง เชิญพระพุทธรูปหล่อด้วยนาคหน้าตัก ๓ ศอกคืบ ลงมาแต่วัดเขาอินเมืองสวรรคโลกย์ เข้าประ

ดิษฐานในพระวิหารทิศตวันออกมุขหน้า ถวายพระนามว่าพระเจ้าตรัสในจวงไม้มหาโพธิ์ พระพุทธรูปองค์หนึ่งหน้าตัก ๔ ศอก ๕ นิ้ว เชิญลงมาแต่กรุงเก่า เข้าประดิษฐานณพระวิหารทิศใต้ ถวายพระนามว่า พระพุทธเจ้าเทศนาธรรมจักร พระพุทธรูปองค์หนึ่ง หน้าตักกว้าง ๓ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว เชิญลงมาแต่เมืองลพบุรี เข้ามาประดิษฐานไว้ณพระวิหารตวันตก ถวายพระนามว่าพระนาคปรก พระพุทธรูปองค์หนึ่งหล่อใหม่ สูง ๘ ศอก ๕ นิ้ว เชิญเข้ามาประดิษฐานไว้ณพระวิหารทิศเหนือ ถวายพระนามว่าพระป่าเลไลย พระพุทธรูปในพระอุโบสถเก่า หน้าตัก ๔ ศอก เชิญเข้ามาประดิษฐานไว้เปนพระประธานในการเปรียญ ในพระระเบียงชั้นในชั้นนอก แลวิหารคดทั้งปวงก็เชิญพระพุทธรูปมาประดิษฐานไว้เปนอันมาก

๑ ส่วนข้างฝ่ายใต้ ทำตึกกุฎีพระสงฆ์ใหญ่น้อย ร้อยสี่สิบเก้าหลัง มีหอสวดมนต์ หอฉัน สระน้ำ ศาลาตากผ้า มีกำแพงล้อมรอบส่วนหนึ่ง บริเวณวัดเปนสองส่วน มีถนนคั่นกลางตรงออกประตูเมืองลงไปฝั่งน้ำ เปนท่าพระสรงน้ำ มีศาลาสามหน้าหลังหนึ่ง การที่ทำทั้งปวงในปีนั้นยังมิได้สำเร็จ

๑ ครั้นถึงเดือนสามปลายปี เจ้าเมืองมาะตมะมีหนังสือเข้ามาถึงพระยากาญจนบุรีฉบับหนึ่ง ใจความว่าพระเจ้าอังวะจะขอทำไมตรีด้วย

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จะไม่ก่อการรบพุ่งกันต่อไป พระยากาญจนบุรี ส่งต้นหนังสือเข้ามากราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยากาญจนบุรี มีหนังสือตอบไปถึงเจ้าเมืองเมาะตมะเองว่า หนังสือที่มีเข้ามานั้น เป็นแต่หนังสือเจ้าเมืองเมาะตมะ เห็นไม่เป็นหลักถานมั่นคง ถ้าจะใคร่สืบทางพระราชไมตรีจริงแล้ว ก็ให้พระเจ้ากรุงอังวะ แต่งทูตานุทูตเข้ามาโดยทางประกติ จึ่งจะสมควร พระยากาญจนบุรีก็มีหนังสือตอบขึ้นไปตามกระแสพระบรมราชโองการนั้น

๏ ครั้งหนึ่งเจ้าเมืองตังเกี๋ย มีพระราชสาสน์แต่งทูตคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ในพระราชสาสน์นั้นกล่าวความว่า เมื่อครั้งก่อน องเชียงสือหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงสยาม แล้วไม่มีความจงรักภักดี กลับหนีออกไปตั้งตัวเปนเจ้าอนัมก๊ก แล้วเที่ยวรบราฆ่าฟันไปถึงเขตแขวงเมืองตังเกี๋ย บัดนี้เจ้าเมืองตังเกี๋ยจะยกทัพออกรบกับองเชียงสือ ถ้าองเชียงสือแตก องเชียงสือก็คงจะหนีเข้ามาในกรุงสยามอีก ขอให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม จับองเชียงสือส่งให้แก่ทัพเมืองตังเกี๋ยให้จงได้ กรุงตังเกี๋ยกับกรุงสยามจะได้เปนพระราชไมตรีกันสืบไป จึงโปรดให้มีพระราชสาสนตอบไปเปนใจความว่า ซึ่งองเชียงสือมาอาไศรยอยู่ในกรุงสยามครั้งก่อนนั้น เหมือนดังนกมาอาไศรยทำรังบนต้นไม้ใหญ่

เมื่อปีกหางงอกงามบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ก็จำเป็นที่จะต้องบินไปตามความปรารถนา เป็นธรรมดาอยู่เอง แต่ถ้าองเชียงสือจะหนีทัพตังเกี๋ยกลับมาอาไศรยอีกครั้งนี้ ซึ่งจะให้ไทยจับองเชียงสือส่งนั้นไม่ได้ เพราะเมืองตังเกี๋ยก็เปนข้าศึกกัน ไทยจะทำนั้นเหมือนดังทำคุณแล้ภายหลังจะให้โทษ ผิดราชธรรมประเพณีกระษัตริย์ไป ทูตได้พระราชสาสน์ตอบแล้ว ก็กราบถวายบังคมลากลับไป ฯะ

คำถาม

๑ ถามว่า องเชียงสือมาอยู่ในกรุงสยามแล้วหนีไปด้วยเหตุใด แลเหตุใดจึงได้ทรงโปรดให้สร้างเมืองขึ้นที่ปากลัด

๒ ถามว่า ทัพพม่ายกมาตีกรุงสยามครั้งก่อน พม่าแตกเสียทัพไปแล้ว ภายหลังพม่ายกมาอีกฤๅไม่

๓ ถามว่า เมื่อพม่ายกทัพมาครั้งหลังนั้น ทัพหน้าแลทัพหลวงพม่ามาตั้งอยู่ที่ใด

๔ ถามว่า กองทัพไทยยกขึ้นไปตั้งรับกองทัพพม่าครั้งหลังนั้น

ได้สู้รบกันประการใด พม่าจึงแตกหนีไป

๕ ถามว่า ทรงพระดำริห์ ที่จะปฏิสังขรณ์ พระมณฑป พระพุทธบาทนั้นอย่างไร แลทรงโปรดให้ผู้ใดเปนแม่กองขึ้นไปทำการ

๖ ถามว่า พระยาแพร่ (มังไช) นั้น พม่าจับตัวไปได้แล้วให้ไปอยู่ที่ไหน ภายหลังพระยาแพร่คิดอ่านประการใด จึงได้ยกทัพไปตีเมืองเชียงแสน

๗ ถามว่า ทรงโปรดให้ผู้ใดไปตีเมืองทวาย แลพวกพม่าในเมืองทวายยกมาตั้งรับทัพไทยอยู่ที่ใด ไทยได้รบกับพม่าด้วยอย่างใด พม่าจึงแตกหนีไปเมืองทวาย

๘ ถามว่า เมื่อพม่าหนีไปเข้าเมืองทวายแล้ว ทัพไทยยกตามตีพม่าไปฤๅไม่ แลเหตุใดไทยจึงเลิกทัพกลับ

๙ ถามว่า ทรงโปรดให้ตั้งกองประชุมสังคายนาย ที่วัดอะไร จุลศักราชเท่าใด การสอบสวนสังคายนายจึงแล้วรีจ

๑๐ ถามว่า เจ้าเมืองนำก็มีหนังสือบอกเข้ามาว่าอย่างไร แลทรงโปรดให้ผู้ใดไปตีเมืองใด

๑๑ ถามว่า แมงจันจ พม่าเข้าเมืองทวาย จัดเครื่องบรรณา

การมลศิคุกอักษรมาถวายด้วยเหตุไร

๑๒ ถามว่า เมืองทวายเปนของไทยแล้ว แลพม่ายกทัพมาตี ฝ่ายในเมืองทวายเกิดอไรขึ้น ราษฎรชาวเมืองจึ่งเปนขบถ

๑๓ ถามว่า พระยากาญจนบุรีได้รับหนังสือของผู้ใด แลส่งหนังสือนั้นมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ใจความว่าอย่างไร โปรดให้พระยากาญจนบุรีตอบไปว่าประการใด

๑๔ ถามว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดอไรบ้าง

๑๕ ถามว่า เจ้าเมืองตังเกีย มีพระราชสาสนเข้ามาว่าไร แลโปรดให้มีพระราชสาสน์ตอบไปว่าอย่างอะไร

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

ตอนที่ ๓

๑ ลุจุลศักราช ๑๑๕๖ ปีขานฉศก[๑๓] เปนปีที่ ๑๓

ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการครองผนวช สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ กับนักพระองเอง ณพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนสาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับณวัดสมอราย ครั้นออกพรรษาแล้ว นักพระองเองก็ลาออกจากอุปสมบท จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งนักพระองเองให้ออกไปเปนเจ้าแผ่นดินเขมร พระราชทานนามว่า สมเด็จพระนารายน์ รามาธิบดีศรีสุริโยพันธ์ ฯ ล ฯ เจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี ให้พระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยง เปนสมเด็จเจ้าฟ้าทะละหะ แต่เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งให้ไปว่าราชการเมืองเขมรแทนอยู่นั้นได้ราชการเรียบร้อยมีความชอบอยู่ แต่ครั้นจะให้ช่วยราชการอยู่ในกรุงกัมพูชา ก็กลัวจะไม่สนิทสนมกับสมเด็จพระนารายน์ เพราะเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ได้เคยเปนใหญ่บังคับบัญชาการเริ่มอำนาจอยู่แล้ว กลับจะลดอำนาจน้อยลงก็อย่างหนึ่ง กับประการหนึ่ง เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ก็เปนพวกข้างนักองสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ด้วย คงจะไม่ถูกกับโอรสนักองสมเด็จพระอุไทยราชา เปนการขัดขวางอยู่ฉนั้น จึ่งได้ทรงขอเขตรแดนเขมร ที่เปนเมืองใกล้แดนไทย แยกออกมาขึ้นไทยเสียทีเดียว ไม่ต้องขึ้นแก่กรุงกัมพูชาเหมือนแต่ก่อนนั้นส่วนหนึ่ง คือ เมืองพัตบอง เมืองนครเสียมราฐ แลเมืองขึ้นของเมืองทั้งสองนี้ทั้งสิ้น สมเด็จพระนารายน์ก็ยอมถวายเขตรแดนโดยพระราชประสงค์ จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาอภัย

ภูเบศร์ มาครอบครองเมืองเขมรส่วนนี้สืบไป เมืองเขมรเหล่านี้ จึ่งได้เปนสิทธิ์แก่ไทยตั้งแต่นั้นมาตลอดจนทุกวันนี้ สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี กับสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะ ก็กราบถวายบังคมลาออกไปกรุงกัมพูชา

๏ ในปีนั้น มีผู้ฟ้องกล่าวโทษเจ้านันทเสนเจ้าเมืองล้านช้าง กับพระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนม ว่าร่วมคิดกันจะคิดการเปนขบถ ทรงพระกรุณาโปรดให้มีตราไปหาตัวเจ้าเมืองทั้งสองเข้ามาชำระรับเปนสัตย์ ดำรัสจะให้ประหารชีวิตรเสีย แล้วกรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลขอไว้ จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าอินท์น้องชายเจ้านันทเสน ออกไปครองกรุงศรีสัตนาคนหุตสืบไป

๏ ครั้งนั้นราวเมืองภูเขียว แขวงเมืองนครราชสีห์มา คล้องได้ช้างพลายเผือกตัวหนึ่ง เจ้าของไม่รู้ว่าเปนช้างเผือก จึ่งตัดหางเสีย พระยานครราชสีห์มาทราบความ จึ่งมีใบบอกเข้ามากราบทูล โปรดให้ส่งเข้ามา แล้วสมโภชขึ้นระวาง พระราชทานนามว่า พระอินทร์ไอยรา ฯ ล ฯ แต่ครั้งนั้นทรงพระพิโรธเจ้าของช้างเดิมว่าตัดหางเสีย มิได้พระราชทานบำเหน็จรางวัลสิ่งใด

๏ สุรีย์ฤดูศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัปตศก ๑๕ เปนปีที่ ๑๔ มีศึกพม่ามาติดเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง โปรดให้กรมพระราชวัง

บวร ฯ เสด็จยาทัพขึ้นไปตีทัพพม่าแตก ได้ไชยชนะแล้ว เจ้าเมืองเชียงใหม่ถวายพระพุทธรูปสิหิงค์องค์หนึ่ง กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จยกทัพกลับลงมา พระพุทธรูปองค์นั้นก็เชิญไปประดิษฐานไว้ในพระราชวังบวร ฯ

๏ ฝ่ายสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เมื่อได้ออกไปครองเมืองเขมรแล้ว จึงแต่งให้พระยาเขมรเข้ามากราบทูลขอพระเจ้าอาวทั้งสอง คือ พระเอกกระษัตรีย์ ๑ พระเจ้ากระษัตรีย์ ๑ กับครอบครัวที่ยังตกค้างอยู่ในกรุงนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานไป อนึ่งเมื่อสมเด็จพระนารายน์ยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น ได้มีโอรส ๔ องค์ องค์ที่ ๑ ชื่อนักองจัน ที่ ๒ ชื่อนักองพิม ที่ ๓ ชื่อนักองสงวน ที่ ๔ ชื่อนักองอิ่ม ครั้นออกไปครองกรุงเขมรแล้ว มีโอรสอีกองค์ ๑ เปนที่ ๕ ชื่อนักองด้วง

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรงอัฐศก เปนปีที่ ๑๕ แห่งรัชกาล ขณะนั้นเปนเวลาว่างราชการทัพศึก จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้ตั้งการฉลองพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี ทำพระเมรุขนาดใหญ่ขึ้นณท้องสนามหลวง แล้วตั้งกระบวนแห่เชิญพระบรมอัฐิออกไปสู่พระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเปนอันมาก แลมีการมหรศพสมโภชเปนการใหญ่ เหมือนการพระบรมศพครั้งกรุงเก่า ครั้งนั้นเจ้าแผ่นดินญวน แลเจ้าแผ่นดินเขมร แต่ง

ทูตคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ในการฉลองพระบรมอัฐิด้วยทั้งสองเมือง ครั้นเสร็จการทูลกราบถวายบังคมลากลับไปเมือง

๏ ในปีนั้นสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชา ประชวรถึงแก่พิราไลย ครอบครองแผ่นดินอยู่ ๓ ปี ชนมายุ ๒๐ ปี สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะ มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ โปรดให้มีตราตอบออกไปถึงสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะว่า โอรสของสมเด็จพระนารายน์ก็ยังเยาว์อยู่ทั้งสิ้น ถึงนักองจันผู้เปนโอรสผู้ใหญ่ อายุก็พึ่งได้เพียง ๖ ขวบ ยังครองแผ่นดินมิได้ ให้สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะเปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเขมรอยู่ก่อน ให้ทนุบำรุงเจ้าทั้งห้าองค์ไว้ กว่าจะเจริญไวยขึ้น แล้วเห็นว่าควรจะมอบราชการแผ่นดินแก่องค์ใดได้ ก็จะได้ตั้งให้เปนเจ้าเมืองเขมรสืบไป

๏ ณปีจุลศักราช ๑๑๕๙ ปีมเสงนพศก[๑๖] เปนปีที่ ๑๖ พม่าทำอุบายเอาหนังสือมาแขวนไว้ตามด่าน เมืองเพ็ชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองไทรโยค เมืองอุไทยธานี เมืองตาก เมืองเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง ความต้องกันว่า พม่าจะยกทัพมาตีกรุงสยามอีก แลอังกฤษจะยกทัพมาช่วยทางทเลด้วย แล้วพระเจ้าอังวะให้อินแซะหวุ่น ยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายผู้รักษาเมืองกรมการหัวเมืองทั้งปวง ก็บอกส่งต้นหนังสือพม่าเข้ามาถวาย ส่วนข้างเมืองเชียงใหม่ แต่งกองทัพ

ออกรบพม่า จับไพร่พลพม่าได้ ๑๒ คน ๆ ให้การว่า พระเจ้าอังวะให้ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปางก่อน แล้วอังกฤษจะยกกองทัพมาช่วยรบทางเทลด้วย เจ้าเมืองเชียงใหม่ก็แต่งหนังสือบอกลงมากราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบหนังสือบอกของหัวเมืองทั้งปวง ทรงทราบว่าเปนอุบาย แต่มิไว้พระไทยแก่ราชการศึก จึ่งเกณฑ์กองทัพออกไปตั้งรักษาหัวเมืองด่านทาง ที่พม่าเคยยกมานั้นทุกตำบล ส่วนข้างเมืองเชียงใหม่ก็โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ๑ ยกกองทัพขึ้นไปช่วย

๑๗

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๐ ปีมเมียสัมฤทธิศก เปนปีที่ ๑๗ ในระหว่างนั้นก็ได้ข่าวทัพพม่าอยู่เนือง ๆ ว่าพม่ามาตั้งยุ้งฉางสะสมเสบียงอาหารไว้ที่เมืองตราง ริมลำแม่น้ำโขงบ้าง ว่าจะมาตีหัวเมืองลาวตวันออก ว่ามาทางเมืองเชียงแสนบ้าง แล้วก็สาบสูญไป ส่วนพม่าที่ยกมาติดเมืองเชียงใหม่ ก็มาตั้งรออยู่มิได้ยกเข้าตีเมือง ตั้งค่ายแรมอยู่จนถึงฤดูฝนก็เลิกทัพกลับไป

๑๘

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๑ ปีมแมเอกศก เปนปีที่ ๑๘ ในเดือนแปดสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ประชวรพระโรคสิ้นพระชนม์ ครั้นถึงเดือนสิบสอง สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีประชวรสิ้นพระชนม์อีก

โปรดให้ทำพระเมรุขนาดใหญ่ขึ้น ณ ท้องสนามหลวง แลให้ทำพระโกษขึ้นใหม่สองพระโกษ ทำด้วยไม้แปดเหลี่ยมฉลักลายกุดั่น ยอดมณฑปหุ้มทองคำทั้งตัว เรียกว่าพระโกษกุดั่นใหญ่องค์หนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังเปนผู้ทำ อีกพระโกษหนึ่ง พระยาราชสงครามทำ เรียกว่าพระโกษกุดั่นน้อย สำหรับจะได้ทรงพระศพออกไปสู่พระเมรุ ครั้นการพระเมรุเสร็จแล้ว จึ่งทรงจัดการถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพร้อมกันทั้งสองพระศพ ณ ปีวอกโทศก[๑๙] ครั้งนั้นเจ้าอนุเวียงจันท์จัดเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายช่วยการพระศพด้วย

๏ ในปลายปีนั้น เจ้าอนุเวียงจันท์มีพระราชสาส์นเข้ามาทูลขอกองทัพไปช่วยรบไกเซิน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีตราออกไปเกณฑ์กองทัพกรุงกัมพูชาให้ แลพระราชทานกระสุนดินประสิวออกไปด้วยเปนอันมาก ส่วนสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะได้ทราบท้องตรา จึ่งจัดพลเขมรห้าพันให้ยกไปช่วยเจ้าอนุเวียงจันท์

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๓ ปีรกาตรีศก[๒๐] เปนปีที่ ๒๐ กรมช้างคล้องได้ช้างพังเผือกเอกช้าง ๑ ในป่าแขวงเมืองภูเขียวขึ้นเมืองนครราชสีห์มา พระยานครราชสีห์มา บอกส่งลงมาถวายกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปรับถึงโรงสมโภชตำบลบ้านศาลาลอย ให้ตั้งพระราชพิธีทนนไชยบาศเสียไพรขวาดช้างที่นั่ง แล้วล่องแพช้างลงมากรุงเทพ ฯ แห่ขึ้นโรงสมโภช มีการสมโภช

๓ วัน ขึ้นระวางขนานนามว่า พระเทพกุญชรบวรศรีเสวตร ฯ ล ฯ สมโภชโรงนอกเสร็จแล้ว แห่เข้ายืนโรงในพระบรมมหาราชวัง มีการสมโภชอีกครั้งหนึ่ง พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่หมอควาญผู้คล้องเปนอันมาก

๑ ครั้งหนึ่งเกิดเพลิงไหม้พระมณฑปในวัดมหาธาตุ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จช่วยดับเพลิง ๆ ไหม้พระมณฑปจนสิ้นเหลือแต่ผนัง ครั้นเพลิงดับแล้ว ดำรัสให้ชำระเอาต้นไฟ ได้สามเณรรูปหนึ่ง ชื่อวัด ทำดอกไม้เพลิงจุดเล่น ไฟดอกไม้ไปติดรังนกพิราบเปนเชื้อเพลิงขึ้น กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระพิโรธรับสั่งให้สึกออกจากสามเณร จะให้ประหารชีวิตรเสีย สมเด็จพระสังฆราชทูลวิงวอนขอไว้ พระมณฑปนั้นก็โปรดให้ทำขึ้นใหม่เปนหลังคาจัตุรมุข มิได้ทำเปนเครื่องยอดตามเดิม ฝ่ายการปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม ทำมาได้ ๗ ปีกับ ๕ เดือน ๒๘ วัน จึ่งสำเร็จ สิ้นพระราชทรัพย์รวมเสร็จเปนเงินสามพันเจ็ดร้อยแปดสิบห้าชั่งหกตำลึง ครั้นถึงณวัน ๖ ๑๒ ๕ ค่ำปีรกาตรีศก ๒๐ จุลศักราช ๑๑๖๓ จึ่งโปรดให้ตั้งการฉลอง พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถ ๓ วัน ๆ ละพันรูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิร พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการออกไปยังพระอุโบสถ ทรงพระราชอุทิศถวายพระอาราม

แด่พระพุทธปฏิมากร พระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ให้สมเด็จพระวันรัตเปนพระราชาคณะอยู่ในวัดนั้น ตั้งเจ้ากรมวัดเปนที่หลวงพิทักษชินศรี ปลัดกรมชื่อขุนภักดีรศธรรม ไว้ควบคุมเลขค่าพระ สามโนครัวร้อยสี่สิบสี่คน อยู่รักษาพระอาราม แลถวายกระจาดแก่พระสงฆ์ มีเครื่องอัฐบริกขารของไทยทานต่าง ๆ ทั่วทุกรูป ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ฉลากพิกัดราคาพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ พระสนม ราชพาหนช้าง ม้า รถ เรือพระที่นั่ง แลเงินทอง ตั้งโรงฉทาน คือ โรงเลี้ยงสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎรทั่วไป มีการเล่นต่าง ๆ ทั้งกลางวันกลางคืน ๆ มีดอกไม้เพลิงแลตกแต่งประดับประดาด้วยโคมไฟทั่วทั้งพระอาราม เปนการมหรศพสมโภชอย่างใหญ่ สิ้นพระราชทรัพย์ในการฉลอง เปนเงินพันเก้าร้อยสามสิบชั่งสี่ตำลึง รวมตั้งแต่เริ่มแรกปฏิสังขรณ์มาจนทำการฉลองเสร็จ เปนเงินห้าพันแปดร้อยสิบเอ็ดชั่งถ้วน

๑ ครั้นเสร็จการฉลองแล้ว ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้เชิญพระพุทธรูปในพระวิหารทิศใต้แลทิศตวันตกทั้ง ๒ องค์ ขึ้นไปประดิษฐานไว้ณพระวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แล้วเชิญพระพุทธรูปซึ่งเชิญมาแต่เมืองศุโขไทย น่าตักหกศอกคืบกับนิ้วหนึ่งเท่ากัน ๒ องค์ องค์หนึ่งพระนามว่า พระพุทธชินราช มาประดิษฐานแทนไว้ในพระวิหารทิศใต้ องค์หนึ่งพระนามว่า พระพุทธ

ชินศรี เชิญมาประดิษฐานแทนไว้ในพระวิหารทิศตวันตก

◎ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๔ ปีจอจัตวาศก[๒๑] เปนปีที่ ๒๑ ฝ่ายที่เมืองยวน เจ้าอนุ่กกยกกองทัพไปตีเมืองเว้แลเมืองตังเกี๋ยได้ แล้วเจ้าอนำกกตั้งตัวขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินใหญ่ในประเทศยวน แล้วมีพระราชสาสน์เข้ามากราบบังคมทูลให้ทรงทราบ

◎ ครั้งนั้นฝ่ายข้างพุกามประเทศ พม่าแต่งทูตถือหนังสือเข้ามาถึงเสนาบดีกรุงไทยฉบับหนึ่ง ใจความว่าจะขอเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร จึ่งมีพระราชดำรัสว่า ซึ่งพม่ามาเจรจาความเมืองขอเปนไมตรีนั้นเห็นจะไม่จริง เพราะเมื่อมาว่าครั้งไร ในปีนั้นก็มีศึกพม่ามาทุกครั้ง ให้พระยากาญจนบุรีขับไล่ไปเสีย อย่าให้มันเข้ามาเห็นบ้านเมืองเลย

◎ อยู่มาประมาณเดือนหนึ่ง พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ มีหนังสือบอกลงมาว่า ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมา จะมาตีเมืองเชียงใหม่ จึ่งดำรัสให้เกณฑ์กองทัพขึ้นไปช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับเจ้าพระยายมราช เปนแม่ทัพคุมพลเมืองเหนือแปดหัวเมือง ยกขึ้นไปกองหนึ่ง ให้เจ้าอนุน้องเจ้าอินท์ เจ้าเมืองเวียงจัน (คือเมืองล้านช้าง) คุมพลลาวเวียงจันยกขึ้นไปทัพหนึ่ง ให้กรมพระราชวังบวร ฯ ยกขึ้นไปทัพหนึ่ง ครั้นขึ้นไปถึงเมืองเถิน กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรพระโรค

จะเสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ยังไม่ได้ จึงดำรัสให้กองทัพสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ แลทัพเจ้าอนุยกขึ้นไปก่อน แล้วจัดให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์เปนแม่ทัพ แยกพลในกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ยกขึ้นไปอีกทัพหนึ่ง

๏ ฝ่ายทัพพม่าครั้งนั้นยกมาเจ็ดกอง อินแซะหวุ่นเปนแม่ทัพใหญ่ ยกมาตีเมืองลำพูนได้ แล้วยกไปตั้งค่ายล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้รอบทั้งสี่ด้าน พระยากาวิละเกณฑ์ทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินเปนสามารถ แลตัวก็องอาจแกล้วกล้าในการสงครามนำพลทหารขึ้นเลียบดูค่ายข้าศึกบนเชิงเทินทุกวัน

๏ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบว่า กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปประชวรอยู่ที่เมืองเถิน หาขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ได้ไม่ จึงดำรัสให้กรมพระราชวัง ฯ หลัง ยกกองทัพตามขึ้นไป กรมพระราชวัง ฯ หลัง ขึ้นไปถึงเมืองเถิน กรมพระราชวังบวร ฯ จึงดำรัสให้กรมพระราชวัง ฯ หลัง เสด็จขึ้นไปเปนแม่ทัพแทนพระองค์ ให้เร่งรัดกองทัพไทยเข้าระดมตีพม่าให้แตกฉานไปจงได้ กรมพระราชวัง ฯ หลัง ก็เสด็จยกทัพขึ้นไป

๏ ฝ่ายทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์แลทัพกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ยกขึ้นไปถึงเมืองลำพูนก่อน ขับพลทหารเข้าตีเมืองลำพูน พม่าที่อยู่รักษาเมืองลำพูน ต่อสู้กับทัพไทยจนเหลือกำลัง ก็แตก

หนีไปเมืองเชียงใหม่ ทัพไทยได้เมืองลำพูนคืนแล้ว ก็เร่งรีบยกทัพเลยไปถึงเมืองเชียงใหม่ เข้าตั้งค่ายล้อมค่ายพม่าเข้าไว้ ครั้นกรมพระราชวัง ฯ หลังยกไปถึง จึ่งดำรัสให้ขับพลทหารทั้ง ๓ ทัพ ระดมกันเข้าตีหักค่ายพม่าในเวลากลางคืน พม่ายกออกรบนอกค่าย ต่อสู้กันถึงตลุมบอน พอรุ่งสว่างพม่าก็แตกฉาน เข้าค่ายทันบ้างไม่ทันบ้าง ทัพไทยหนุนกันเข้าไป บนปล้นหักค่ายพม่าได้ทุก ๆ ค่าย ทัพพม่าแตกพ่ายยับเยินหนีไปเมืองเชียงแสน พระยากาวิละเห็นทัพพม่าแตก ก็จัดกองทัพลาวให้ยกติดตามพม่าไป ทัพไทยก็บอกข้อราชการศึกแลส่งตัวพม่าที่จับได้ มายังทัพหลวงณเมืองเถิน

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๕ ปีกุนเบญจศก ๒๒ เปนปีที่ ๒๒ พระเจ้ากรุงเวียดนาม (คือองเชียงสือ เจ้าอนัมก๊ก) มีพระราชสาสน์เครื่องบรรณาการ ให้ทูตเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลมีของถวายกรมพระราชวังบวร ฯ ด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระมหาเทพ คุมของบรรณาการขึ้นไปพระราชทานกรมพระราชวังบวร ฯ ยังเมืองเถินแลเชิญพระอาการด้วย กรมพระราชวังบวร ฯ จึ่งบอกข้อราชการมอบมาแก่พระมหาเทพทีเดียว พระมหาเทพก็กลับลงมากราบทูลข้อราชการแลพระอาการด้วย

๏ ฝ่ายเจ้าอนุเมื่อยกกองทัพขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่นั้น ขึ้นไปไม่ทัน ต่อทัพพม่าแตกไปแล้วหกเจ็ดวัน ทัพเจ้าอนุจึ่งขึ้น

ไปถึง ครั้นสิ้นราชการศึกแล้ว กรมพระราชวัง ๆ หลัง แลแม่ทัพนายกองทั้งปวง กับเจ้าเมืองเชียงใหม่ ก็มาเฝ้า กรมพระราชวังบวร ๆ ยังเมืองเถิน จึ่งมีพระราชบัณฑูรดำรัส ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับ เจ้าพระยายมราชยกกองทัพ ๆ หนึ่ง เจ้าอนุเวียงจันทัพหนึ่ง เจ้า เมืองนครลำปางทัพหนึ่ง เจ้าเมืองน่านทัพหนึ่ง เจ้าเมือง เชียงใหม่ทัพหนึ่ง ให้ยกตามไปตีพม่าณเมืองเชียงแสน กรม พระราชวังบวร ๆ เสด็จประทับอยู่ณเมืองเถิน แต่พอพระโรค ค่อยคลายขึ้นแล้ว ก็เสด็จยกทัพกลับคืนพระนคร พร้อมด้วย กรมพระราชวัง ๆ หลัง

๏ อนึ่งเมื่อต้นปีนั้น กรมช้างคล้องช้างสีปลาดได้ที่เพนียดช้าง หนึ่ง สีตัวเหมือนสีทองแดง ส่งลงมาถึงกรุง รับขึ้น สมโภชขึ้นระวาง ขนานนามว่า พระบรมฉัททันต์ ฯ

๏ ในปีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้พระเพ็ชรปาณี เปนราชทูต จำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องบรรณาการพระ ราชทานออกไปตอบแทนพระเจ้าเวียดนาม ครั้งนั้นพระราชทาน เครื่องทรงสำหรับกระษัตริย์ออกไปด้วย ครั้นทูตจะกลับเข้ามา พระเจ้าเวียดนามมีพระราชสาส์นตอบเข้ามาฉบับหนึ่ง แลคืน พระมาลาเบี่ยงที่พระราชทานออกไปองค์หนึ่งนั้นเข้ามาถวาย ว่าเปน ของสูงไม่เคยสรวม แต่เครื่องยศแลของอื่นนั้นรับไว้ทั้งสิ้น

๖ ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จกลับลงมากรุงเทพ ฯ แล้ว แลพระโรคที่ประชวรมาแต่เมืองเถินนั้น ก็ไม่หายเปนปรกติ ไม่ช้าพระอาการกลับหนักลง จนถึงณวัน ๕ ๔ ๑๒ ค่ำปีจุลศักราช ๑๑๖๕ นั้น ก็เสด็จสวรรคต พระองค์ประสูตรณวัน ๕ ๑ ๑๑ ค่ำปีกุญเบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๐๕ เสด็จดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราชได้ ๒๑ ปีกับ ๗ เดือนถ้วน พระชนม์ ๖๐ พรรษาเศศ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึ่งเสด็จพระราชดำเนิรพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ขึ้นไปสรงพระศพเสร็จแล้ว เชิญลงพระโกษไม้สิบสอง (ซึ่งทรงให้ทำไว้แต่เมื่อยังไม่สวรรคต รื้อเอาทองคำที่บุพระโกษกุดั่นใหญ่กุดั่นน้อยมาบุพระโกษนี้ พระโกษกุดั่นทั้ง ๒ นั้น ให้ลงรักปิดทองไว้ สำหรับทรงพระศพเจ้านาย) แล้วเชิญพระศพขึ้นประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งศิวาโมกข์ปราสาท ครั้งนั้นออกประกาศให้คนโกนผมทั้งแผ่นดิน

๏ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสฐานมงคล ได้มีพระโอรสธิดา รวมทั้งสิ้น ๔๓ พระองค์ โปรดให้เปนเจ้าฟ้าต่างกรมพระองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าพิกุลทอง กรมขุนศรีสุนทร นอกจากนั้นเปนพระองค์ทั้งสิ้น

แล้วภายหลังได้เปนต่างกรมข้าง แลพระองค์ได้ทรงก่อสร้างสิ่งทั้งปวงขึ้นไว้ในแผ่นดินสยาม คือสร้างพระราชวังบวร ฯ รื้อเท้งวังสร้างกำแพงแลประตูพระนคร ในส่วนของกรมพระราชวังบวร ฯ ตั้งแต่ประตูน่าวัดมหาธาตุ ขึ้นไปจนถึงป้อมยุคนธร ริมวัดบวรนิเวศน์ ทรงสร้างวัดแลซ่อมแซมของเก่าขึ้นเปนหลายพระอาราม คือ (วัดสลัก) วัดมหาธาตุ ๑ (วัดตองปุ) วัดชนะสงคราม ๑ วัดโบด ๑ (วัดบางลำภู) วัดสังเวชวิศยาราม ๑ (วัดสมอแครง) วัดเทวราชกุญชร ๑ (วัดสมอราย) วัดราชาธิวาศ ๑ (วัดส้มเกลี้ยง) วัดราชผาติการาม ๑ (วัดสามเพ็ง) วัดประทุมคงคา ๑๐ วัดครุธ ๑ (วัดทองเหล็ก วัดสุวรรณคีรี ๑ วัดสุวรรณดาราราม ๑ แลช่วยในการวัดพระศรีรัตนสาศดาราม วัดพระเชตุพน วัดสุวรรณาราม ด้วยอีก การก่อสร้างที่ไม่สำคัญนอกนั้น มีอีกเปนอันมาก

๏ อนึ่งกรมพระราชวังบวร เมื่อยังทรงพระประชวรหนักอยู่จวนจะสวรรคตนั้น โดยสามารถที่พระอาการอันกระวนกระวายแก่กล้ากลุ้มกลัดในพระไทย จนถึงกับให้พยุงพระองค์ขึ้นทรงประธมพิงบนพระเสลี่ยงหิ้ว ให้เชิญเสด็จพระองค์ไปเที่ยวทอดพระเนตรพระที่นั่ง แลที่ต่าง ๆ ในพระราชวัง ฯ แลวัดพระศรีสรรเพ็ชดาราม แล้วทรงบ่นกับพระองค์เจ้า แลข้าราชการที่ตามเสด็จในเวลานั้น

ว่าของทั้งปวงนี้ พระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นโดยกำลังพระอุสาห
เหนื่อยยากลำบากมา ของนั้นก็ทำวิจิตรงดงามเสียดายนัก คิด
ว่าจะได้อยู่ชมนาน ๆ ก็ไม่สมความปราถนา จะได้เห็นครั้งนี้เปนที่สุด
แม้ต่อไปก็จะตกเปนของผู้อื่น ครั้นอยู่มาอีกเวลาหนึ่ง ดำรัส
ให้เชิญเสด็จพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยงดังนี้ยก แล้วเสด็จมา
ณวัดพระศรีสรรเพ็ชดาราม รับสั่งว่าจะนะมัสการลาพระพุทธรูป
ครั้นเสด็จมาถึงน่าพระประธานในพระอุโบสถ จึ่งมีพระบัณฑูรดำรัส
เรียกพระแสง ว่าจะทรงจบพระหัดถ์อุทิศถวายให้ทำราวเทียน ครั้น
พนักงานถวายพระแสงเข้าไป ทรงจุดเทียนเรียบเรียงเข้าที่พระแสง
ทำเปนพุทธบูชาอยู่ครู่หนึ่ง ว่าจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายพระ
ขณะนั้นพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทพัต ซึ่งเปนพระ
โอรสใหญ่ตามเสด็จไปด้วย จึ่งเข้าปล้ำปลุกแย่งชิงเอาพระแสง
ออกเสียจากพระหัดถ์ได้ จึ่งทรงพระพิโรธด่าแช่งพระองค์เจ้า
เหล่านั้นเปนอันมาก แล้วพระองค์เจ้าเหล่านั้นก็พากันเชิญเสด็จกลับ
คืนพระราชวัง เพราะเหตุนั้นจำเดิมแต่นั้นมา พระองค์เจ้า
ลำดวน พระองค์เจ้าอินทพัต โอรสใหญ่ทั้ง ๒ ก็ถือ
เอาพระกระแสรับสั่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งสมเด็จพระราชบิดาทรงพระ
ดำรัสในกาลวิปลาศนั้น เปนอารมณ์จนมีความกำเริบถึงแก่คิดการ
ขบถ ได้ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เปนพรรคพวก มี
พระยากลาโหม (ทองอิน) เปนต้น ให้หาคนที่มีวิชาความรู้

อยู่คงเข้าไปทดลองกันในวังพระองค์เจ้าลำดวน ครั้นหลาดหลั้งล้มตายลง ก็จัดแจงฝังเสียในวังนั้น กิจศัพท์อันนั้นก็ทราบถึงพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ยังหาชำระจับกุมไม่ ครั้นเมื่อวันกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคต เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไปสรงพระศพ ข้าราชการวังหลวงก็เกียดกันพวกวังน่าเสียให้ห่าง แลตั้งกองจุกช่องล้อมวงโดยกวดขัน พวกขบถหาได้โอกาศที่จะประทุษฐร้ายไม่ จึ่งนัดกันต่อไปว่า ต่อเมื่อวันพระราชทานเพลิง จึ่งจะลงมือทำการประทุษฐร้าย มาในเวลาระหว่างนั้น ก็สืบสวนได้ความสนัด ว่าพวกวังน่าคิดขบถ จึ่งรับสั่งให้จับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต มาชำระรับเปนสัตย์ ซัดถึงผู้สมรู้ร่วมคิด จับมาได้ทั้งสิ้น จึ่งให้ถอดพระองค์เจ้าทั้งสองลงเปนหม่อมลำดวน หม่อมอินทบัต แล้วให้สำเร็จโทษเสีย ส่วนผู้ร่วมคิดด้วย มีอ้ายทองอินกลาโหมเปนต้น ก็ให้ประหารชีวิตรเสียสิ้น

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๖ ปีชวดฉศก เปนปีที่ ๒๓ ฝ่ายกองทัพที่ยกไปตีเมืองเชียงแสน ครั้นยกไปถึงก็เข้าตั้งล้อมเมืองอยู่ประมาณเดือนเศศ พม่าแลลาวในเมืองมิได้ยกกองทัพออกสู้รบ เปนแต่รักษาน่าที่เชิงเทินอยู่โดยสามารถ ทัพไทยจะหักเอาเมืองมิได้ แล้วก็เปนเวลาเข้าฤดูฝน เสบียงอาหารก็ขัดสนเบาบางลงเห็นจะตั้งอยู่มิได้ ทัพสมเด็จพระเจ้าหลานเธอก็ล่าลงมาเสีย

แต่ทัพลาวทั้งปวงที่ขึ้นไปด้วยนั้น หาเลิกมาไม่ ยังตั้งล้อมเมืองอยู่

๏ ฝ่ายลาวในเมืองเชียงแสน ตั้งแต่กองทัพไปตั้งล้อมเมืองอยู่นั้นช้านาน จนเสบียงอาหารในเมืองก็หมดสิ้น ลงฆ่าแต่ช้างม้าโคกระบือกินก็จนหมด พวกลาวจึ่งพร้อมใจกัน ไม่ฟังบังคับพม่า ยอมออกหากองทัพลาวทั้งปวง ที่ตั้งล้อมเมืองอยู่

๏ ในขณะเมื่อทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ล่ามาแล้ว ส่วนพม่าในเมืองเชียงแสนเห็นพวกลาวออกหาข้าศึก ห้ามปรามมิฟังก็ยกกองทัพหนีออกไปจากเมืองเชียงแสน ทัพลาวก็ตามตีทัพพม่าแตกฆ่าแม่ทัพพม่าตาย แล้วกลับมารื้อกำแพงเผาเมืองเชียงแสนเสีย กวาดได้ครอบครัวลาวเชียงแสนสองหมื่นสามพันเศษ จึ่งแบ่งเปน ๕ ส่วน เมืองเชียงใหม่เอาไปส่วน ๑ เมืองนครลำปางเอาไปส่วน ๑ เมืองเวียงจันท์เอาไปส่วน ๑ เมืองน่านส่วน ๑ บอกส่งลงมาถวายในกรุงเทพฯ ส่วน ๑ โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสระบุรีบ้าง เมืองราชบุรีบ้าง ทัพลาวทั้งปวงก็กลับมาบ้านเมือง

๏ ส่วนทัพกรุงครั้นกลับลงมาถึง ไม่ได้ราชการสิ่งใดก็ทรงพระพิโรธ ให้ลงพระราชอาญาจำกรมหลวงเทพหริรักษ์กับเจ้าพระยายมราช ไว้สี่ห้าวันก็พ้นโทษ

๏ ครั้นสร้างพระเมรุกรมพระราชวังบวรฯ เสร็จแล้ว จึ่งให้จัดการที่จะพระราชทานเพลิง แต่ครั้งนั้นทรงพระพิโรธกรมพระราชวังบวรฯ ว่ารักลูกยิ่งกว่ารักแผ่นดิน ให้อุบายแก่ลูก

จนกำเริบขึ้นถึงกับคิดประทุษฐร้ายต่อแผ่นดิน การพระศพจึ่งทำเปนการบูชาพระบรมธาตุ ให้เชิญพระบรมธาตุออกไปสู่พระเมรมีการสมโภชเสร็จแล้ว เชิญพระบรมธาตุกลับ จึ่งเชิญพระศพออกไปยังพระเมรุ มีการมหรศพสมโภช ๗ วัน ๗ คืน แล้วพระราชทานเพลิง สมโภชพระอัฐิอีกวันกับคืนหนึ่ง แล้วแห่พระอัฐิกลับ เหตุฉนั้นการพระเมรุใหญ่ จึ่งได้มีการสมโภชพระบรมธาตุก่อนทุกครั้ง เลยเปนธรรมเนียมตลอดมาแต่ครั้งนั้น

๏ ฝ่ายกรุงกัมพูชา นักองจันให้เจ้าฟ้าทละหะคุมสิ่งของเข้ามาถวายในการพระศพ ข้างฝ่ายยวน พระเจ้าเวียดนามก็แต่งทูตเชิญพระราชสาสน์เข้ามา ๒ ฉบับ ๆ หนึ่ง ว่าด้วยถวายของในการพระศพ ฉบับหนึ่งเปนพระราชสาสน์เตือนพระสติมาว่า ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นเปนกรมพระราชวังบวร ฯ จึ่งโปรดให้จัดของตอบแทนออกไปพระราชทานพระเจ้าเวียดนาม แลมีของทรงยินดีของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ประทานไปด้วย ทูตก็กราบถวายบังคมลาออกไป

๏ ในเดือน ๑๑ ปีนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิรลงไปลอยพระประทีปณพระตำหนักน้ำ จึ่งพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่ง พระชนม์พรรษาได้ ๕ ขวบ เรียกพระนามว่าพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี เพราะฝ่ายพระมารดาเปน

ธิดาของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เวียงจันท์ ชื่อเจ้าอินท์ แต่พระมารดาท่านสิ้นชีพเสียแล้ว พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้านั้นตามเสด็จลงไปด้วย แล้วเสด็จขึ้นจากเรือบัลลังก์ พอมาถึงเรือบัลลังก์กับพระตำหนักแพต่อกัน ก็พลาดตกน้ำลงหายไป พี่เลี้ยงนางนมแลคนทั้งปวง โดดน้ำลงเที่ยวหาที่นั้นก็ไม่พบ แล้วไปพบท่านเกาะทุ่นหยวกอยู่ข้างท้ายน้ำหาจมไม่ จึ่งเชิญขึ้นมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึ่งมีพระดำรัสว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้เปนกำพร้ามารดาทรงพระกรุณาโปรดมาก แล้วไอยกาก็เปนเจ้าประเทศราช ยังดำรงชีพอยู่ ควรจะตั้งให้เปนพระเจ้า ลูกเธอเจ้าฟ้า จึ่งโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีเฉลิมพระนาม พระสงฆ์เจริญพระปริตวันหนึ่ง รุ่งขึ้นพระราชทานพระสุพรรณบัตร เลื่อนขึ้นเปนพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี แล้วมีการสมโภชอีกสามวัน

๏ ในปีนั้น เจ้าอินท์ผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต ถึงแก่พิราไลย จึ่งโปรดให้ข้าหลวงเชิญศุภอักษรพระราชทานโกษแลสิ่งของ ออกไปพระราชทานเพลิง แล้วตั้งเจ้าอนุผู้น้องขึ้นครองกรุงศรีสัตนาคนหุตสืบไป

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๗ ปีฉลู[๒๔] สัปตศก เปนปีที่ ๒๔ ได้ช้างเผือกวิเศศ ๒ ช้าง คือช้างเล็บครบช้าง ๑ มาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ขึ้นระวางขนานนามว่า พระบรมนขมณี ๆ

ช้างกระช้าง ๑ มาแต่เมืองเวียงจันท์ ขึ้นระวางขนานนามว่า พระบรมคชลักษณ์

๏ ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราออกไปเกณฑ์ทัพ เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์ เมืองพระพิศณุโลกย์ เมืองสวรรคโลกย์ เมืองศุโขไทย เมืองพิจิตร เมืองพิไชย ทั้งเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ด้วย ให้ยกกองทัพแยกกันขึ้นไปตีหัวเมืองลาว ซึ่งตั้งอยู่ฝากแม่น้ำโขงฝ่ายตวันออก ขึ้นอยู่ในเขตรแดนของหม่านั้นทั้งสิ้น แสนท้าวพระยาลาวเจ้าเมืองกรมการทั้งปวง ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีหัวเมืองลาวทั้งปวงตามรับสั่ง ครั้งนั้นเมืองลาวทั้งปวงที่ต้องต่อตีสู้รบนั้นน้อย ที่ยอมเข้าสวามิภักดิ์แต่โดยดีนั้นเปนอันมากกว่ามาก มีเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงแขงเปนต้น ที่ตีได้แลที่อ่อนน้อมโดยดีนั้นถึงห้าสิบสองเมือง ประมาณไพร่พลสักแสนกับสองหมื่น ได้ช้างม้าแลเครื่องสัตราวุธเปนอันมาก ครั้นได้เมืองลาวเสร็จแล้ว แม่ทัพนายกองทั้งปวง ก็ยกกองทัพกลับมา แลพาเจ้าฟ้า แสนหวี แสนท้าวพระยาลาว เจ้าเมืองเหล่านั้น ลงมาเฝ้าถวายต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เปนอันมาก ขอขึ้นเปนข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานสิ่งของตอบแทนทั่วกัน แล้วโปรดให้กลับขึ้นไป

ตั้งบ้านเมืองอยู่ตามเดิม

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๘ ปีขานอัฐศก เปนปีที่ ๒๕ กรมพระราชวังบวรสฐานพิมุขฝ่ายหลัง ประชวรพระโรคเสด็จทิวงคตพระชนมายุได้ ๖๑ พรรษา พระองค์มีพระโอรสธิดา ๒๘ พระองค์ ประสูตรแต่พระอรรคเทพี ๖ พระองค์โปรดให้เปนพระองค์เจ้า พระโอรสธิดานอกจากนั้น ๒๒ องค์เปนแต่เพียงหม่อมเจ้า แลพระองค์ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามขึ้นสองพระอาราม คือ วัด (บางว้าน้อย) อมรินทราราม ๑ วัด (เชิงเลน) บพิตรพิมุข ๑

๏ อนึ่งเมื่อต้นปีนั้น สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะ ผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา พานักองจันทร์ นักองสงวน เข้ามาเฝ้าฝ่าลอองธุลีพระบาทในกรุงเทพ ฯ กราบทูลว่า ตัวแก่ชราอายุถึง ๖๕ ปีแล้ว ขอกราบถวายบังคมลาออกนอกราชการ แลนักองจันทร์ ซึ่งเปนโอรสผู้ใหญ่ของสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีนั้น ชนมายุก็ได้ถึง ๑๖ ปีแล้ว ขอให้ตั้งขึ้นเปนเจ้ากรุงกัมพูชา แล้วสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะก็พักอยู่ในกรุง อยู่มาได้ไม่นานก็ป่วยลงถึงอาสัญกรรม จึ่งโปรดให้ทำการศพ พระราชทานเพลิงที่วัดสระเกษ แล้วตั้งนักองจันทร์ขึ้นเปนสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชรามาธิบดี ฯ ล ฯ ครอบครองกรุงกัมพูชาธิบดีสืบไป พระราชทานเครื่องยศสำหรับเจ้าประเทศราช ครั้งนั้นนักองสงวนชนมายุได้

๑๓ ฯ จึ่งโปรดให้ทำการเกษากันต์ด้วย ครั้นเสร็จการแล้ว สมเด็จพระอุไทยราชา ก็กราบถวายบังคมลากลับไปเมืองเขมร

๏ ครั้นมาถึงเดือน ๔ โปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเศก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นเปน กรมพระราชวังบวรสฐานมงคล รับพระราชบัณฑูร ตั้ง กระบวนแห่แต่เกยในพระบรมมหาราชวัง (ตรงที่เปนพระที่นั่งอนันตสมาคมเดี๋ยวนี้) มาทรงสดับพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน ถึงณวัน ๑ ๗ ๔ ค่ำ เปนวันพระฤกษ์เสด็จสรงพระมุรธาภิเศกณพระมณฑป ตั้งอยู่ด้านตวันออกแห่งพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วเสด็จไปรับพระสุพรรณบัตรณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เสร็จการพิธีแล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งกราบ แห่เปนกระบวนข้ามไปขึ้นประทับพระราชวังเดิม มิได้ เสด็จขึ้นไปประทับในพระราชวังบวร ฯ

๏ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรน้อย ตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประถาวดี เปนกรมขุนเทพยวดี เลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษมนตรี ขึ้นเปนกรมหลวง ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าเกษ (โอรสที่ ๔ ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์น้อย) ขึ้นเปนกรมขุนอิศรานุรักษ์ ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรม

ธิเบต เปนกรมขุนกระษัตรานุชิต ตั้งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรุโณไทย เปนกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ตั้งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอภัยทัต เปนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ตั้งพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงพิกุลทอง (ในสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ๑) ขึ้นเปนกรมขุนศรีสุนทร ตั้งพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าอสุนี (ในสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ๑) ขึ้นเปนกรมหมื่นเสนีเทพย์ ตั้งพระองค์เจ้าในกรมพระราชวัง ๑ หลัง ๓ พระองค์ พระองค์เจ้าปาน เปนกรมหมื่นนราเทเวศร์ พระองค์เจ้าบัว เปนกรมหมื่นนเรศร์โยธี พระองค์เจ้าแดง เปนกรมหมื่นเสนีบริรักษ์

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๖๙, ปีเถาะนพศก ๒๖ ในเดือนหก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวรสฐานพิมุขฝ่ายหลัง การครั้งนั้นทำเปนห้าวัน แลพระเจ้ากรุงเวียดนามทราบว่ากรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคต ก็จัดให้ทูตคุมสิ่งของเข้ามาถวายในการพระศพด้วย ทูตเข้ามาถึงก่อนเวลาทำการ ครั้นการพระศพเสร็จแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนาม แต่งให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นทรงยินดี ในการพระราชพิธีอุปราภิเศกอีกฉบับหนึ่ง มีเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลถวายในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวร ๑ ด้วย

๏ ครั้นถึงณเดือนเจ็ด พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงจักรเจษฎา ประชวรสิ้นพระชนม์

๏ มาในเดือนสามปลายปีนั้น ได้ช้างสีทองแดงสองช้าง ช้างงาเดียวช้างหนึ่ง จัดการสมโภชขึ้นระวาง ขนานนามช้างสีทองแดง ชื่อ พระบรมนาเคนทร์ ฯ ช้าง ๑ ชื่อ พระบรมคชลักษณ์ ฯ ช้าง ๑ ช้างงาเดียวนั้น ชื่อ พระบรมเอกทันต์ ฯ

๏ ครั้นเมื่อณเดือนสี่ นักองสมเด็จพระอุไทยราชา มีศุภอักษรเข้ามากราบบังคมทูล ขอพระอาว์ทั้ง ๒ คือ นักองอีกับนักองเภา ซึ่งได้เปนพระชายาในสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเสด็จทิวงคตนั้น กลับออกไปเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดพระราชทานให้แต่นักองเภาองค์เดียว นักองอีนั้นมีพระธิดาอยู่องค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตร ดำรัสว่ามารดากับธิดาจะพลัดกัน จึ่งมิได้พระราชทานออกไป

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศก[๒๗] เปนปีที่ ๒๗ ให้เชิญพระพุทธรูปใหญ่อันหล่อด้วยทองสำริดหน้าตักถึง ๑๐ ศอก พระองค์หนึ่ง มีพระนามว่า พระศรีสากยมุนี ลงมาจากเมืองศุโขไทย ครั้นล่องแพลงมาถึงหยุดพักสมโภชท่าพระตำหนักน้ำสามวัน แล้วชักพระขึ้นจากแพ จะเข้าประตูท่าช้างไม่ได้ต้องรื้อประตู จึ่งชักพระขึ้นไปทำร่มไว้ข้างถนนเสาชิงช้า

ชิงชั ประตูท่าช้างนั้นก็ต้องทำขึ้นใหม่ แล้วเรียกว่าประตูท่าพระ

๏ ในปีนั้น พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายทับ ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร ฯ พระชนม์พรรษาครบอุปสมบท จึงโปรดให้ทรงผนวช แล้วเสด็จไปประทับอยู่ณวัดพลับ คือวัดราชสิทธาราม

๏ ในเดือนเก้าปีนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพประชวรสิ้นพระชนม์ ดำรัสให้จัดการทำพระเมรุขึ้น ครั้นเสร็จแล้วถวายพระราชทานเพลิง แล้วโปรดให้เลื่อนพระอัฐิขึ้นเปนกรมหลวงศรีสุนทรเทพ แลเลื่อนพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าประภาวดี กรมขุนเทพยวดี ขึ้นเปนกรมหลวงเทพยวดี อนึ่งพระโกษซึ่งทรงพระศพกรมหลวงศรีสุนทรเทพนั้น ใช้พระโกษองค์ที่ทรงพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ครั้นการพระศพครั้งนี้เสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้รื้อทองคำที่หุ้มมาเอาทองเดิมขึ้นอีก ทำเปนพระโกษทองคำกุดั่นแปดเหลี่ยมยอดทรงมงกุฎขึ้นองค์หนึ่ง ไว้สำหรับพระองค์

๏ ฝ่ายเจ้าพระยาสงขลามีหนังสือบอกเข้ามากราบบังคมทูลว่า เจ้าเมืองตรังกานูกับเจ้าเมืองยะหริ่ง คบคิดกันไปชักชวนพวกแขกสลัด จะยกทัพมาตีเมืองสงขลา จะขอพระราชทานกองทัพออกไปช่วยป้องกันเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาก) ซึ่งเปนผู้รักษากรุงเก่าอยู่ก่อนนั้น เปนแม่

ทัพยกออกไปเกณฑ์พลหัวเมืองปากใต้ ยกไปช่วยราชการเมืองสงขลา เจ้าพระยาพลเทพก็ยกกองทัพไปตีเมืองยะหริ่งได้ แล้วก็กวาดครอบครัวแขกเข้ามายังพระนคร

๏ ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงกุณฑลทิพวดี พระชนม์ครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราำพึงว่า การโสกันต์เจ้าฟ้าแต่ก่อนมาตั้งแต่ตั้งแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ยังหาได้ทำเปนการใหญ่ขนเต็มตำราไม่ การนี้ถ้าจะยังไม่ทำไว้เปนแบบอย่างแลไม่มีผู้รู้เห็นแล้ว นานไปก็นับแต่จะเสื่อมสูญเสีย จึ่งโปรดให้จัดการพระราชพิธีโสกันต์อย่างใหญ่เต็มตำรา ทำในการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้เสียทีเดียว ให้ทำเขาไกรลาศขึ้นณชาลาในพระบรมมหาราชวัง ตั้งกระบวนแห่ออกทางประตูราชสำราญ แล้วมาเข้าประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวไปน่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จขึ้นทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ๓ วัน วันที่ ๔ เวลาเช้าเปนวันโสกันต์ เวลาบ่ายแห่มาสมโภชอีก ๓ วัน วันที่ ๗ แห่พระเกษาไปลอย เปนเสร็จการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงกุณฑลทิพวดี

๏ ลุปีจุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมเสงเอกศก เปนปีที่ ๒๘ ทรงพระราชศรัทธาให้จัดการสมโภชพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎอีกครั้งหนึ่ง พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในวัดพระศรีรัตนสาสดารามสาม

วัน ๆ ละสองพันรูป มีเทศนาในพระอุโบสถ มีต้นกัลปพฤกษวันละหกต้น ตั้งโรงฉทานหกโรง มีการเล่นแลดอกไม้เพลิงสมโภช ๗ วัน ๗ คืน ทำการตั้งแต่ณวันแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๖ จนถึงณวันขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๗ เปนเสร็จการสมโภช

๏ ครั้นเมื่อเสร็จการแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระประชวรพระโรคชรา แต่พระอาการยังไม่ถึงหนักหนาอะไร เวลาเช้ายังเสด็จออกว่าราชการได้เสมออยู่ แลแพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวายมาจนประมาณสองเดือนเศศ พระอาการพระโรคที่ประชวรก็มิคลาย ยิ่งทรุดหนักทวีลงทุกที จนถึงณวัน ๕ ๑๓ ๙ ค่ำปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ เวลาสามยามเศศก็เสด็จสวรรคคต

๏ พระองค์ประสูตรณวัน ๔ ๕ ๑๐ ค่ำปีมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๐๘ ได้เสด็จถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบดาภิเศกณวัน ๕ ๕ ๘ ค่ำปีขานจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ขณะนั้นพระชนม์ได้ ๔๖ พรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติมาได้ ๒๘ ปี เมื่อเสด็จสวรรคคตพระชนมายุได้ ๗๒ ปีกับ ๕ เดือน ๑๑ วัน

๏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้า ๒ ฝ่ายใน ๓ พระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้า ๑๔ ฝ่ายใน ๑๙ รวมทั้งสิ้นเปน ๓๘ พระองค์

๏ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ ได้ทรงทนุบำรุง

แผ่นดิน ในฝ่ายพระราชอาณาจักร คือ ได้ปราบปรามสัตรูหมู่ปัจจามิตร อันก่อการณ์ทุจริตประทุษฐร้ายขึ้นภายในพระนคร ทำให้เดือดร้อนแก่สมณพราหมณาจาริย์อาณาประชาราษฎรนั้นจนเรียบร้อยราบคาบ แลได้ทรงปราบเหล่าปรปักษอันมากระทำย่ำยีพระราชอาณาเขตรภายนอก ให้พ่ายแพ้ด้วยพระเดชานุภาพ ไม่สามารถจะมากระทำย่ำยีได้ พระกิตยานุภาพก็แผ่ไพศาลไปในนา ๆ ประเทศ มีพระราชอาณาเขตรกว้างขวางไปในหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือทางทิศตวันตกตวันออก ใหญ่ยิ่งกว่าอาณาเขตรสยามที่ได้ปรากฏมีมาแต่ก่อน ๆ เหล่าประเทศราชที่ยังไม่ได้เคยอ่อนน้อมแก่ผู้ใด ก็ให้มีจิตรอ่อนน้อมยอมาขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑเสมาเป็นอันมาก

๏ อนึ่งได้ทรงสถาปนา พระนครอมรรัตนโกสินทร์ แลพระบรมมหาราชวัง ปราสาทราชมณฑิรสถาน เรือนโรงคลังทั้งปวง แลของหลวงเป็นเครื่องราชพาหนแลราชูประโภคสำหรับแผ่นดินต่าง ๆ มีรถพระที่นั่งเรือพระที่นั่ง พระยานมาศเครื่องสูง ซึ่งเป็นของสำหรับประดับพระราชอิศริยยศ กับนา ๆ สรรพาวุธนั้นเป็นต้น ทั้งได้ทรงสถาปนาตำแหน่งยศพระบรมวงษานุวงษแลข้าราชการในกรุงนอกกรุง เป็นลำดับมาตามผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกตำแหน่ง แลได้ตกแต่งตำหรับตำราวิชาสาตรทั้งปวง แลตั้งพรรราชกำหนดกฎหมายของหลวง สำหรับ

บังคับบัญชาการแผ่นดิน แลสำหรับตัดสินคดีถ้อยความทุกกระทรวง อนึ่งพระองค์ได้ทรงให้ตั้งพิกัด ส่วยภาษี อากร ค่าน้ำ สุรา บ่อนเบี้ย สมพักศร ขนอนตลาด แลแต่งสำเภากำปั่นหลวง บรรทุกสินค้าออกไปจำหน่ายขายณเมืองจีน โดยพระราชอุสาหที่จะให้เปนตัวอย่างทางค้าขาย ซึ่งจะได้นำมาแห่งผลประโยชน์มากมูลขึ้นในพระนคร แลพระราชทรัพย์ที่มีกำไรได้มาในครั้งนั้นก็ได้ทรงจำหน่ายใช้สอยในราชการทำนุบำรุงแผ่นดินทั่วไป แลได้ทำเงินรูปพดด้วง ใช้ตราแผ่นดินเปนรูปตรีรูปจักรอย่างหนึ่ง เปนรูปบัวผันรูปจักร์อย่างหนึ่ง เปนเครื่องหมายใช้สำหรับประจำตราของรัชกาลที่ ๑ อนึ่งสรรพพาหนม้าช้างรถเรือแลยวดยาน ซึ่งเปนเครื่องราชูประโภคแลสรรพสิ่งซึ่งก่อสร้างไว้สำหรับพระนครต่าง ๆ เปนต้นว่าป้อม ประตูพระราชวังแลประตูพระนคร แลทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้สถาปนาขึ้นในครั้งนั้น ก็ได้ทรงตั้งชื่อเสียงสำหรับเรียกเปนเครื่องหมายมีแบบบัญญัติอัตราวางไว้เปนหลักถานต่อ ๆ มา แลในส่วนการข้างพระพุทธสาสนานั้นเล่า พระองค์ก็ได้ทรงปราบปราม ล้างเหล่าซึ่งเปนเสี้ยนหนามประทุษฐร้ายต่อพระสาสนา จนดำรงทรงไว้ได้ ไม่ถึงแก่วิบัติปราไชยด้วยไภยอันตราย ซึ่งจะนำให้เสื่อมทรุดนั้นเปนข้าเดิมมา แล้วพระองค์ก็ได้ทรงเปนสาสนูประถมภกให้ประชุมกันกระทำสังคายนายพระไตรยปิฎกเปนการใหญ่ แลทรงตั้งพระราชหฤทัยอุดหนุนในทางพระสาสนา ด้วยพระราชทรัพย์

แลทรงพระอุสาหที่จะให้เปนไปโดยอย่างยิ่ง ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ออกบำเพญพระราชกุศลสร้างวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ซึ่งเปนที่ตั้งตำรวงแห่งพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฏสำคัญขึ้นในพระบรมมหาราชวังแห่ง ๑, นี้เปนสิ่งสำคัญ ที่ได้ทรงสร้างขึ้นเฉภาะพระองค์ แลบรรดาพระอารามที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ ซ่อมแปลงของเก่าให้ถาวรงดงามยิ่งขึ้นนั้นมีเปนอันมาก คือ วัดโพธาราม เมื่อทรงซ่อมแแปลงแล้ว พระราชทานนามใหม่ว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ๑ วัดเลียบ เปนวัดราชบุรณะ ๑ วัดบางว้าใหญ่ เปนวัดระฆังโฆสิตาราม ๑ วัดแจ้ง,อรุณราชวราราม ๑ วัดท้ายตลาด,โมฬีโลก ๑ วัดศาลาสี่หน้า,คูหาสวรรค์ ๑ วัดสะแก,สะเกษ ๑ วัดสมอราย, ราชาธิวาศ ๑ วัดทองในคลองบางกอกน้อย,สุวรรณาราม ๑ วัดพลับ,ราชสิทธาราม ๑ วัดคอกกระบือ,ยานนาวาราม ๑ วัดสุวรรณดาราวรามกรุงเก่า ๑ บรรดาพระอารามเหล่านี้ เปนส่วนที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นโดยพระองค์ทั้งนั้น ยังในส่วนที่เปนแต่ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ออกช่วยในพระบรมวงษานุวงษ์ที่สนิท ซึ่งพากันทนุบำรุงปฏิสังขรณ์นั้นก็มาก แลพระองค์ได้ทรงถวายวัตถุปัจจัยเกื้อกูลแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณร เปนนิตยภัตรประจำเดือนเสมอไป แลพระราชกุศลต่าง ๆ ที่ได้ทรงบำเพญขึ้นเปนโอกาศบางครั้งบางคราวนั้นก็มีมากเปนอเนกประการ

คำถาม

๑ ถามว่า ในปีจุลศักราช ๑๑๕๖ นั้น มีการทรงผนวช ใครกับใคร แล้วตั้งผู้ใดออกไปครองแผ่นดินเขมร ทรงจัดการแผ่นดินเขมรอย่างไร เหตุใดจึงต้องจัดอย่างที่จัด

๒ ถามว่า การฉลองพระอัฐิสมเด็จพระบรมชนกาธิบดีนั้น ทำในปีใด ทำเปนการใหญ่อย่างไร มีบรรณาการช่วยในการพระอัฐิมาแต่ประเทศราชเมืองใดบ้าง

๓ ถามว่า สมเด็จพระนารายน์ถึงแก่พิราไลยในปีใด ครองสมบัติอยู่ได้กี่ปี แล้วได้โปรดตั้งใครเปนเจ้าแผ่นดินแทนฤๅเปล่า โอรสธิดาของสมเด็จพระนารายน์ไม่มีบ้างเลยฤๅ จึงไม่ได้ครองแผ่นดินในเวลานั้น

๔ ถามว่า ข่าวศึกพม่าในปีที่ ๑๖ } ๑๗ ของรัชกาลนั้น ยุ่งกันอย่างไรบ้าง แล้วทรงจัดการแก้ไขอย่างไร แล้วการเปนอย่างไรกันต่อไป

๕ ถามว่า ในหมู่นั้นมีการศพใครพร้อมกันเปนสองศพ ทำไมจึงพร้อมกัน แลมีใครเอาสิ่งของมาช่วยการศพคราวนั้นบ้าง

๖ ถามว่า เมื่อปี ๑๑๖๓ ได้ช้างพังเผือกเอกตัวหนึ่งมาแต่ไหน

เมื่อสมโภชแล้วขนานนามว่ากระไร แลในปีเดียวกันนั้น มีไฟไหม้สิ่งสำคัญที่ไหน เกิดด้วยเหตุใด ชำระทำโทษกันอย่างไร

๗ ถามว่า ในปีนั้นมีการสมโภชวัดอะไร วัดนั้นได้ปฏิสังขรณ์มาได้นานเท่าไร ทรงขนานนามวัดนั้นใหม่ว่าอย่างไร

๘ ถามว่า เมื่อจุลศักราช ๑๑๖๔ มีศึกอะไรมาติดข้างทางเหนือ แล้วดูเหมือนโปรดให้กรมพระราชวังขึ้นไปรบ แต่ทำไมไม่ได้ยินว่ากรมพระราชวังรบ แลเมื่อก่อนศึกจะเกิดนั้นมีข่าวอะไรมาก่อน

๙ ถามว่า ในปี ๑๑๖๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระมหาเทพขึ้นไปที่เมืองเถินด้วยราชการสิ่งใดบ้าง อนึ่งการศึกฝ่ายเหนือที่มีมาแต่ครั้งปี ๑๑๖๔ นั้นภายหลังเปนอย่างไรกัน แลมีกองทัพใครยกจากกรุงหนุนขึ้นไปอีกบ้าง แลเมื่อจะเสร็จศึกตอนนั้นทัพไทยมาแยกกันที่เมืองเถินอย่างไร

๑๐ ถามว่า ได้ทรงโปรดให้พระเพ็ชรปาณีออกไปเฝ้าพระเจ้าเวียดนามทำไม ผู้ใดคือพระเจ้าเวียดนาม ทำไมจึงได้เปนพระเจ้าเวียดนาม ผู้นั้นเมื่อยังไม่ได้เปนพระเจ้าเวียดนามนั้น ได้กำลังใครอุดหนุนในการสิ่งไร จึงสำเร็จประโยชน์

๑๑ ถามว่า กรมพระราชวังบวร เสด็จสวรรคตเมื่อปีจุลศักราชเท่าใด พระองค์ประชวรมาแต่ครั้งไร เสด็จดำรงในตำแหน่งมหาอุปราชมานานเท่าใด พระชนม์เท่าใด วันเดือนใดเปนวันสวรรคต แลวันเดือนปีใดเปนวันประสูตร พระองค์มีพระราชโอรสธิดารวมกี่พระองค์ พระองค์ได้ทรงสร้างสิ่งใดเปนสิ่งสำคัญพอเปนตัวอย่างบ้าง

๑๒ ถามว่า เมื่อกรมพระราชวังบวรเสด็จสวรรคตแล้ว มีเหตุสิ่งใดบ้างข้างฝ่ายพระราชวังบวร เหตุนั้นเกิดด้วยสิ่งอันใดที่บังเกิดมาแนะนำ การพระเมรุครั้งนั้นทำแปลกกว่าแต่ก่อน ๆ ที่แล้วมาอย่างไร

๑๓ ถามว่า ส่วนทัพที่ไปตีพม่าเมืองเชียงแสนนั้น เปนอย่างไรกันได้เมืองด้วยอย่างไร พม่าแม่ทัพไปไหน กวาดได้ครอบครัวลาวเชลยสักกี่มากน้อย แล้วพวกเชลยเหล่านั้นไปอยู่ไหนบ้าง

๑๔ ถามว่า การพระเมรุกรมพระราชวังบวรครั้งนั้น มีประเทศราชเมืองใดมาช่วยการพระศพบ้าง แลเมืองที่มาช่วยนั้น เมืองใดมีการอุดหนุนแก่เรื่องอื่นอย่างไรบ้าง เมื่อทูตจะกลับออกไปได้ข้อราชการสิ่งใดออกไปบ้าง

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

๑๕ ถามว่า พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากุณฑลทิพวดีนั้น มีเชื้อสาย ฝ่ายพระมารดามาทางไหน เหตุไดจึงได้เปนพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เมื่อก่อนจะเปนนั้น มีเหตุอย่างใด พระนามเดิมเรียกกันอย่างไร

๑๖ ถามว่า เรื่องเมืองศรีสัตนาคนหุต ตั้งแต่เจ้านันทเสนได้ครองเมือง จนถึงเมืองเปนของเจ้าอนุครองนั้น ต่อเนื่องกันอย่างไร ทำไมเจ้านันทเสนจึงไม่ได้ครองเมือง เจ้าอนุได้ครองเมืองด้วยอย่างไร เมื่อเจ้าอินท์ถึงแก่พิราไลยนั้น ทรงโปรดพระราชทานสิ่งใดออกไปในการศพบ้าง

๑๗ ถามว่า เมื่อปีที่ ๒๔ ในรัชกาลนั้น พวกเมืองฝ่ายเหนือแลลาวเหนือ ลาวตวันออกพากันไปตีประเทศใด แลการที่รบพุ่งกันครั้งนั้นลำบากยากแค้นอย่างไรบ้าง ได้ไพร่พลในเขตรแดนที่ได้มากน้อยประมาณเท่าไร

๑๘ ถามว่า กรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคตในปีใด พระองค์มีพระโอรสธิดา เปนพระองค์เจ้ากี่องค์ เปนหม่อมเจ้ากี่องค์ สิ่งใดที่กรมพระราชวังหลังได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เปนสำคัญบ้าง

๑๙ ถามว่า เมื่อไรที่ได้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเศกสมเด็จพระเจ้า

NATIONAL LIBRARY

ลูกเธอเปนกรมพระราชวังบวร ที่ว่ารับพระบัณฑุลน้อยนั้น คือใคร ผู้ใดเปนกรมหมื่นศักดิพลเสพย์เมื่อเสร็จการอุปราชาภิเศกแล้วมีทูตยวนเข้ามาทำไมเปนสองครั้ง

๒๐ ถามว่าที่เมืองเขมรในตอนปลายเมื่อจุลศักราช ๑๑๖๘ นั้นทำไมจึงมีเจ้าแผ่นดินขึ้น ใครมาเปนเจ้าแผ่นดิน เปนได้ด้วยเหตุไร พระนามอย่างใด แล้วเจ้าแผ่นดินเขมรองค์นั้นให้มาขอสิ่งใดคืน แลได้คืนตามความประสงค์ หรือติดขัดด้วยอย่างใด

๒๑ ถามว่าเมื่อจุลศักราช ๑๑๗๐ นั้นเชิญพระพุทธรูปใหญ่อะไรมาจากไหน มีการทรงผนวชใคร เจ้านายพระองค์ใดสิ้นพระชนม์สมเด็จกรมขุนศรีสุนทรเทพนั้น ได้เลื่อนขึ้นเปนกรมหลวงเมื่อไร

๒๒ ถามว่าในปีที่ ๒๗ นั้น มีศึกอะไรข้างปลายแหลมมลายูการโสกันต์อย่างใหญ่ตั้งแต่ตั้งกรุงเทพฯ มาได้ทำครั้งไหนเปนครั้งแรก ในปีนั้นได้มีการสมโภชอย่างใหญ่สิ่งใดบ้าง

๒๓ ถามว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จสวรรคตในปีใด เดือนใดที่พระองค์ได้ประสูตร วันใดเปนวันปราบดาภิเศก

๒๑ ถามว่า เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตนั้น พระชนม์พรรษาได้เท่าใด
อยู่ในราชสมบัติกี่ปี มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้า
เท่าใดฝ่ายในเท่าใด พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า
มีกี่พระองค์

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑	๑๖	เครองสาตราอาวุธ	เครื่องสาตราวุธ
๓	๒๑	คนทั้งปวงเรียก	คนทั้งปวงเรียก
๔	๒	ตีบ้าน	ตีบ้าน
๔	๒	จนมีอาณาเขตร	จะมีอาณาเขตร
๔	๔	หัวเมืองที่อยู่	หัวเมืองที่อยู่
๔	๑๔	บักษ์ใต้	ปักษ์ใต้
๕	๒	ปล่อยเสีย	ปล่อยเสีย
๕	๓	โดยสาร	โดยสาน
๕	๕	เมืองตนาวศรี	เมืองตนาวศรี
๕	๗	กรมหมื่นเทพพิพิตร	กรมหมื่นเทพพิพิตร

ห	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๗	๑๖	ส่บเอ็	สิบเอง
๙	๒	เมือเจ้าตาก	เมื่อเจ้าตาก
๙	๙	ทีพเนียด	ที่พเนียด
๑๒	๓	ผ้คน	ผู้คน
๑๒	๓	ใครเปนอย่างไ บ้าง	ใครเปนอย่างไรบ้าง
๑๒	๘	ให้ดขึ้น	ให้ดีขึ้น
๑๒	๑๐	ได้เทาใด	ได้เท่าใด
๑๓	๖	วิ่งรา	วิ่งราว
๑๓	๙	มิได้ด	มิได้ดี
๑๓	๑๓	ให้ป่าวร้อ	ให้ป่าวร้อง

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑๓	๑๖	ผู้ที่อดหยาก	ผู้ที่อดอยาก
๑๓	๑๗	ผู้ประพฤติเปนโจรผู้ร้ายก็ปราบปราม	ผู้ที่ประพฤติเปนโจรผู้ร้ายก็ทรง ปราบปราม
๑๔	๒	ให้เที่ยวสืบหา	แลให้เที่ยวสืบหา
๑๔	๖	เกื้อกูลแก	เกื้อกูลแก่
๑๔	๑๑	หมีน	หมื่น
๑๔	๑๘	ข่นไปดี	ขึ้นไปตี
๑๕	๒	พระราชวรนทร์	พระราชวรินทร์
๑๕	๓	ขึ้นไปติ	ขึ้นไปตี
๑๗	๔	หนีไปเมืองเสียมราฐ	หนีไปเมืองเสียมราฐ

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หน้า	บรรทัด	คำผิดว่า	คำถูกต้องว่า
๑๒	๑	ตั้งตัวข่น	ตั้งตัวขึ้น
๑๒	๔	เมืองพร พิศณุโลกย์	เมืองพระพิศณุโลกย์
๑๒	๕	ฝ่ายเหนิอ	ฝ่ายเห นือ
๑๒	๖	ทงล้น	ทั้งสิ้น
๑๒	๑๒	ขั้นแกไทย	ขึ้นแก่ไทย
๑๒	๑๙	น้กองพระรามาธิบด่	น้กองพระรามาธิบดี
๑๗	๓	ฝากไม้	ฝากไม้
๒๑	๗	มีศิลสังวรบริสุทธดี	มีศิลสังวรบริสุทธิ์ดี
๒๑	๙	บริสุทธ	บริสุทธิ์
๒๒	๘	โปม''ยง่วน	โปมยง่วน

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๒๓	๑	เมืองลาพูญ	เมืองลำพูน
๒๗	๒.๑	ยกขึ่นไป	ยกขึ้นไป
๒๖	๑๐	เมืองลาภูญ	เมืองลำพูน
๒๗	๑๒	เมืองลาพูญ	เมืองลำพูน
๓๔	๑๑	กิริบถอย	กีรีบถอย
๓๕	๑.๗	รุปก็งาม	รูปก็งาม
๓๗	๒๐	เข้าไปถง	เข้าไปถึง
๓๘	๑๐	บันใด	บันได
๓๘	๑๘	เมืองเพ็ชรบุริ	เมืองเพ็ชรบูรณ์
๓๙	๑๙	เมืองเพ็ชรบุร	เมืองเพ็ชรบูรณ์

หน้า	บรรทัด	คำผิดซึ่งว่า	คำถูกต้องว่า
๖๐	๓	ที่ตามพม่า	ที่ตามพม่า
๔๐	๓	เมืองเพ็ชรบุระนายม	เมืองเพ็ชรบูรณ์
๔๑	๑๐	วัดบางยี่เรือ	วัดบางยี่เรือ
๔๑	๑๑	อยู่ที่เน	อยู่ที่นั้น
๔๒	๕	เมืองจำบ่าศักดิ์	เมืองจำปาศักดิ์
๔๓	๑๕	ขุนนางใหญ่น่อยครอบครั ราษฎร	ขุนนางใหญ่น้อยครอบครัวราษฎร
๔๔	๑๑	กรุงธนบรี	กรุงธนบุรี
๔๗	๑๒	ตั้งอยู่แต่ที	ตั้งอยู่แต่ที่
๔๘	๕	.ปนใหญ่กวา	เป็นใหญ่กว่า
๕๑	๑๗	บำรุง	บำรุง

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๕๔	๓	เพระยาสรรค์	พระยาสรรค์
๕๕	๑๗	ยังไม่เสี่ย	ยังไม่เสีย
๕๖	๖	เยาใจดีตอ	เยาใจดีต่อ
๕๘	๑๐	ประทับนศาลา	ประทับณศาลา
๖๕	๗	พระเชฐาธีราช	พระเชฐาธิราช
๖๖	๗	สถานภิมุข	สถานพิมุข
๖๖	๑๐	เจ้าผ้า	เจ้าฟ้า
๖๗	๑๑	เจ้าผ้า	เจ้าฟ้า
๖๗	๑๓	เมือยงเยาว์	เมื่อยังเยาว์
๖๙	๘	เจ้าฟ้าธรรมาธิเบต	เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร

หน้า	บรรทัด	คำผิดว่า	คำถูกต้องว่า
๗๐	๘	พระยาไชยวิชิต	พระยาไชยวิชิต
๗๑	๔	ลาดับ	ลำดับ
๗๑	๑๐	สวนกรมพระราชวัง	ส่วนกรมพระราชวัง
๗๑	๑๔	คอหัวเมือง	ค่อหัวเมือง
๗๒	๑๐	คุมนุม	คุมกัน
๗๒	๑๙	ไปตั้งตั้งบ้านเรือน	ไปตั้งบ้านเรือน
๗๔	๑๕	อะร้าะร่ามอยู่	อะร้าอร่ามอยู่
๗๘	๕	รามัน	รามัญ
๘๓	๒	ดำรัสไว้	ดำรัสให้
๘๗	๙	ทางลาดญ้า	ทางลาดหญ้า

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๘๖	๑๐	เข้างู	เขางู
๘๙	๖	ล่วงขึนไป	ล่วงขึ้นไป
๘๙	๑๒	สมเด็ พระเจ้า	สมเด็จพระเจ้า
๙๐	๔	แจ้งวาทับพม่า	แจ้งว่าทัพพม่า
๙๑	๔	ไป างเทล ี เมืองถลาง	ไปทางทเลตีเมืองถลาง
๙๑	๑๓	เมองไชยา	เมืองไชยา
๙๑	๒๐	พม่าไดเมืองนครศรีธรรมราช	พม่าได้เมืองนครศรีธรรมราช
๙๓	๑๐	ล้อมเมืองไว	ล้อมเมืองไว้
๙๔	๑๓	เหล่าน	เหล่านี้
๙๘	๕	ก็ เสด็จลงเรือ	ก็เสด็จลงเรือ

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑๐๐	๒๐	พลพลพม่าช้างม้า	พลพม่าช้างม้า
๑๐๑	๑	จุดไฟเผายุ้งฉาง	จุดไฟเผายุ้งฉาง
๑๐๑	๒	กลับมายังเ หหลวง	กลับมายังวังหลวง
๑๐๑	๔	พระเจ้าองวะ	พระเจ้ายังวะ
๑๐๑	๑๔	แต่ครังเรียกรุงเก่า	แต่ครั้งเรียกรุงเก่า
๑๐๑	๑๖	แมกอง	แม่กอง
๑๐๑	๒๐	ท่าเจ้ สุนักนิ์	ท่าเจ้าสนุก
๑๐๒	๘	ฝากฝ้าย	ฝาไม้ไผ่
๑๐๒	๙	แตครั้งแผ่นดิน	แต่ครั้งแผ่นดิน
๑๐๒	๑๔	ในมื่ออาประกามณี ึ้ง	ในเมื่ออาประกามณีพึ่ง

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑๐๖	๖	เล้วหนีไป	แล้วหนีไป
๑๐๖	๑๒	เชิญุศุภอักษร	เชิญศุภอักษร
๑๐๖	๑๒	หลขอเรือ	ทูลขอเรือ
๑๐๗	๙	เบื่องหลัง	เบื้องหลัง
๑๐๗	๑๘	ภูมถ นบ้านเมือง	ภูมิ์ถาน บ้านเมือง
๑๐๘	๑๕	ในบ่นั้น	ในปีนั้น
๑๑๐	๑๒	ภายหลํงก็เสด็จ	ภายหลังก็เสด็จ
๑๑๐	๑๔	เปนที่ ๘	ปนปีที่ ๘
๑๑๑	๑	ยานุมาศ	ยานมาศ
๑๑๒	๑๙	พระตานี	พระยาตานี

หน้า	บรรทัด	คำผิดว่า	คำถูกต้องว่า
๑๑๒	๒๐	เป่นปีที่	เปนปีที่ ๙
๑๑๓	๑	คมต้นไม้เงินทอง	คุมต้นไม้เงินทอง
๑๑๓	๒	ทูลเกล้า	ทูลเกล้าถวาย
๑๑๕	๓	ก็จัดสงพระราชภาคีนัย	ก็จัดส่งพระราชภาคินัย
๑๑๗	๑๓	พลมืองทวาย	พลเมืองทวาย
๑๑๗	๑๖	ทีค่าย	ที่ค่าย
๑๑๗	๑๘	พมาไล่รบ	พม่าไล่รบ
๑๑๘	๕	แล้วพมาก็ตี	แล้วพม่าก็ตี
๑๑๙	๑๘	มาแตวัด	มาแต่วัด
๑๒๐	๙	พระปาเลไลย	พระป่าเลไลย

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑๒๑	๔	หนั สือ	หนังสือ
๑๒๒	๕	ทำคุณแล้	ทำคุณแล้ว
๑๒๓	๒๐	บรรณาการ	บรรณาการ
๑๒๖	๖	พระ รมราชา	พระบรมราชา
๑๒๗	๑๔	ที่บี ๑๕ แห่งรัชการ	ปีที่ ๑๕ แห่งรัชกาล
๑๓๐	๑	ทำพระเมรุขนาดใหญ่ ึ้น	ทำพระเมรุขนาดใหญ่ขึ้น
๑๓๑	๑๐	เชื้อเพลิงขึ้น	เชื้อเพลิงขึ้น
๑๓๒	๔	สลบสี่คน	สี่สิบสี่คน
๑๓๓	๗	ใจความวา	ใจความว่า
๑๓๓	๑๒	มิหนังสือ	มีหนังสือ

หน้า	บรรทัด	คำผิดว่า	คำถูกต้องว่า
๑๓๕	๖	บนปล้นหักค่าย	ปีนปล้นหักค่าย
๑๓๕	๒๐	ตอทัพพม่าแตกไปแล้ว	ต่อทัพพม่าแตกไปแล้ว
๑๓๗	๑๙	นอกจากนั้นเปนพระองค์ทั้งสิ้น	นอกจากนั้นเปนพระองค์เจ้าทั้งสิ้น
๑๓๙	๒	เหนือยยาก	หนื่อยยาก
๑๓๙	๕	เสรียงดังนนอีก	เสลี่ยงดังนั้นอีก
๑๓๙	๑๘	วิปลาต	วิปลาศ
๑๔๑	๖	ลามาแล้ว	ลามาแล้ว
๑๔๒	๔	ออก ปยังพระเมรุ์	ออกไปยังพระเมรุ์
๑๔๒	๘	ให้เจ ฟ้า	ให้เจ้าฟ้า
๑๔๓	๑๗	ลิบไป	สิบไป

หอสมุดดำรงราชานุภาพ
กรมศิลปากร

หน้า	บรรทัด	คำผิดที่ว่า	คำถูกต้องว่า
๑๔๓	๒๐	ขึนรวาง	ขึ้นรวาง
๑๔๔	๑๕	ลัตราวุธ	สาตราวุธ
๑๔๖	๒๐	เจ้าฟ้าธรรมธิเบต	เจ้าฟ้าธรรมาธิเบต
๑๕๒	๒๐	พรรราชกำหนด	พระราชกำหนด
๑๕๓	๑๘	สาสนูประถมภก	สาสนูปะถัมภก
๑๕๓	๑๙	พระไตรยบีฎก	พระไตรยบีฎก
๑๕๔	๑๐	วัดศาลาสีหน้า	วัดศาลาสี่หน้า
๑๕๕	๑	มีการทรงผนวช	มีการทรงผนวช
๑๕๘	๘	เจ้าอนุได้ครองมือง	เจ้าอนุได้ครองเมือง